

F RYSLÂN

kwartaalblad van het Fries Genootschap

NIEUWSBLAD VOOR GESCHIEDENIS EN CULTUUR

FRYSLÂN

Nieuwsblad voor geschiedenis en cultuur

7e jaargang nr. 4, december 2001

Fryslân is een uitgave van het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde. Het verschijnt vier keer per jaar en wordt toegezonden aan de leden van het Fries Genootschap

Eindredactie:

Meindert Schroor

Redactie:

Johan Frieswijk
Evert Kramer
Hans Mol
Harm Nijboer

Aan dit nummer werkten mee:

Gerard van der Heide,
Jo J. Huizinga
Yme Kuiper,
Jacob van Sluis,
Willem J. Terlouw en
Dirk R. Wildeboer.

Redactiesecretariaat:

Kopij zenden aan:
Fryslân, Postbus 6091,
8902 HB Leeuwarden/Ljouwert.
Telefoon/fax: 058-2665309
E-mail: varenius@planet.nl

Ledenadministratie:

Fries Genootschap
Turfmarkt 11, 8911 KS Leeuwarden
Telefoon 058-2123001
(Alleen telefonisch bereikbaar op
woensdagmorgen tussen 09.00 en
12.00, Hilda Dekkinga)

E-mail: fries.genootschap@friesmuseum.nl

Ontwerp omslag: Mlinar Design

Lay-out: Klazien Schroor-Dijkstra

Druk: Grafisch Bedrijf Hellinga,
Leeuwarden

Het *Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde*, opgericht 26 september 1827, met als Beschermvrouwe H.M. de Koningin, heeft als doel het onderzoek naar en het vergroten van de kennis omtrent al het-geen de geschiedenis, oudheid- en taal-kunde van Friesland betreft. U kunt zich verzekeren van regelmatige toezending van *Fryslân* door lid te worden van het Fries Genootschap. Gebruik daartoe de bijgevoegde antwoordkaart.

Losse nummers: f 7,50 / € 3,75
ISSN: 1383-6560

Van de redactie

In de laatste *Fryslân* van 2001 opnieuw geen 'pittige, publiekstrekkende discussie', maar wel een aantal 'interessante artikelen' met een knipoog naar een recensie van de vorige aflevering van ons tijdschrift in het Hoofdblad van Friesland sinds 1752. We willen het vanaf deze plaats nog eens benadrukken: de redactie is er niet om een discussie op gang te brengen. Kwesties dienen zich trouwens – en zeker in de nogal gezapige wereld van historici – evenmin dagelijks aan. Als ze zich voordoen staan onze kolommen uiteraard open als toneel of spiegel van een historisch debat, maar het zijn dezelfde kranten die hun dagelijkse ritmiek verwarren met die van een tijdschrift als het onze, dat slechts eens per kwartaal verschijnt. De Friese historische wereld is klein en overzichtelijk en druk bezig met allerlei meer of minder vernieuwende onderzoeken, die zo nu en dan de krantenkolommen, de radio of de televisie halen. Wij doen als vrijwilligers met onze beperkte middelen verslag van het speurwerk van professionele historici en amateurs (liefhebbers). Een enkele keer zitten er spraakmakende klappers onder, maar meestal zijn de bijdragen een weergave van het alledaagse leven en de alledaagse sleur en ophef van weleer. Dat dwingt tot bescheidenheid. Debat om het debat en derhalve opgevat als tijdverdrijf en amusement tast de geloofwaardigheid van een historisch tijdschrift als *Fryslân* aan. Dergelijke vormen van publiciteit horen in kranten, weekbladen en in de (audio)visuele media thuis. De afhankelijkheid van vrijwillige bijdragen impliceert – met uitzondering van themanummers – een hoge mate van spontaniteit en toeval en dat willen wij graag zo houden.

De voor u liggende aflevering getuigt daarvan, met een toevalligerwijs hoog gehalte aan maatschappelijke onrust. In een drietal bijdragen wordt door Jo Huizinga, Dirk Wildeboer en Gerard van der Heide ingegaan op respectievelijke oproeren in Harlingen en Franeker en drie geruchtmakende zaken op het Franeker Vliet, als laatste deel van een tweeluik. Enigszins in het verlengde van de laatstgenoemde bijdrage ligt het verhaal van Hans Mol. Het gaat over een twaalfde-eeuwse wurgmoord en het is ontleend aan de onlangs met een vertaling en een uitgebreide toelichting verschenen *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie*, de abtenlevens van het Hallumer klooster Mariëngaarde. Yme Kuiper besteedt aandacht aan de speelfilm *Nynke* en tekende uit de mond van de regisseur op in hoeverre het verhaal zijn eigen wetten stelt aan deze rolprent.

In korte schetsen besteden Harm Nijboer en Johan Frieswijk aandacht aan Lieuwe van Aitzema en Klaas Uilkema. Naast een in memoriam voor Samme Zijlstra en aandacht voor een nieuw werk over de cartografie van Friesland, vindt u voorts de vaste rubrieken als de agenda en de column. Spontaniteit en 'ferskaat' in de polder, wij hopen u er nog jaren mee te boeien! Onze uitgever, het Fries Genootschap, overigens ook. De oudste culturele vereniging van Friesland viert het komende jaar zijn 175ste verjaardag. Het Genootschapsnieuws geeft u elders in dit nummer een voorproefje van de activiteiten in het jubileumjaar 2002.

Rest ons u prettige feestdagen en een alleszins voorspoedig nieuwjaar toe te wensen.

(Bij de voorpagina:)

In fragment út de Vita Fretherici en it konvintsegel fan Mariëngaarde.

In dit nummer:

Van de redactie	2
Het verdriet van ordelievend Harlingen	3
Nieuws van het Fries Genootschap	7
It belang fan de op 'e nij útjune Abtelibbens	9
Keramik uit Iran in museum het Prinsessehof	12
Uilkema's beelden van het weidebedrijf in Friesland	15
Ga naar huis mensen, er komen ongelukken	19
Friese rijkdom in landkaarten vereeuwigt	23
Het verhaal stelt zijn eigen wetten	25
Een Friese diplomaat en zijn handel in inlichtingen	30
Lusten en lasten op het Franeker Vliet (2)	31
Agenda	36

Het verdriet van ordelievend Harlingen (1892-1895)

Jo Huizinga

In Friesland waren de gevolgen van de in 1878 uitgebroken landbouwcrisis aan het einde van de negentiende eeuw nog steeds voelbaar. Dit gold zeker ook voor Harlingen, de 'voorstad van Londen'. De havenactiviteiten en de daarbij behorende nijverheid waren behoorlijk ingekrompen. De recessie werd verergerd door aanpassingsproblemen vanwege de overgang van de zeilvaart op de stoomvaart. Harlingen telde destijds ruim 10.000 inwoners, die werk vonden in twintig fabrieken en in veertig verschillende ambachten. Het hebben van werk betekende overigens niet dat de arbeiders, ook in goede tijden, een 'vast' inkomen hadden. De steenfabrieken lagen van september tot april stil en het werk in en rond de havens was onregelmatig. De meestal onzichtbare vrouwen en kinderen verrichtten thuiswerk als breien of erwtenlezen om zo het loon van de kostwinner aan te vullen of om bij te verdienen.

In het begin van de jaren negentig was de werkloosheid (nog steeds) hoog. In augustus 1893 telde Harlingen 150 à 160 brodeloze huisvaders. Een maand later waren het er al 200 en naarmate de winter naderde liep het aantal op tot al gauw 250. In totaal kwamen er 300 mensen voor de bedeling in aanmerking. Zij ontvingen turf, brood, gort en spek. Los daarvan stonden de soepuitdelingen, die twee keer per week tussen vier en zes uur 's middags plaatsvonden.

Een eigen onderkomen

De arbeidsomstandigheden in Nederland leidden ertoe dat in 1890 werd besloten tot het houden van een parlementaire enquête. De heren van de parlementaire enquêtecommissie bezochten Friesland in februari 1892. Wat Harlingen betreft ging de belangstelling van de commissie uit naar de huisvesting, de toestand in de steenfabrieken, de zoutketen en de haven. Naast de verklaringen van elf arbeiders en twee werkgevers, kreeg de commissie een ingevulde vragenlijst van de plaatselijke afdelingen van het *Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond* (ANWV) en van *Patrimonium*. Het ANWV was een 'nette' vereniging waarvan ook patroons lid waren. De christelijke werklieden waren lid van *Patrimonium*. Beide verenigingen waren erkende gesprekspartners voor de plaatselijke en landelijke overheid.

Het plaatselijke bestuur van de havenstad was sterk liberaal getint. De namen van de vijftien gemeenteraadsleden komt men vele malen tegen in het wereldje van industrie, handel en cultuur. En dat Harlinger kringetje krijgt gedurende een aantal jaren behoorlijk last van arbeiders, die zich zichtbaar, hoorbaar en leesbaar manifesteren. De beweging begint in het voorjaar van 1892 als de Harlinger afdeling van de *Nederlandsche Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht* de herberg Het Wapen van

Harlingen aankoopt. Dit etablissement stond aan het einde van de Hoogstraat nabij de Franekerpoortsbrug. In dit gebouw kunnen de arbeiders voortaan vergaderen zonder gevaar voor *zaalaf-drijving* te lopen. Beheerder van het Volksgebouw wordt Tjeerd Stienstra uit Drachten, een actieve en veelbeluisterde spreker voor de revolutionair-socialistische beweging in Friesland. Er worden biljartwedstrijden georganiseerd, sprekers kunnen er logeren en het is bij uitstek een gelegenheid waar, in plaats van jenever, bier en koffie wordt geschonken. De socialistische drankbestrijders, tot dan toe aangewezen op café's, richten direct na de aankoop in de bovenzaal van het Volksgebouw een afdeling op van de uit twintig leden bestaande *Vereniging tot afschaffing van sterke drank*. Het muziekcorps 'Sluit Schiedam' verzorgt de muzikale omlijsting van de bijeenkomsten. Jenever (in Schiedam gestookt) wordt immers als één van de grootste vijanden van de arbeiders gezien. Dat geldt zeker ook voor Harlingen, dat destijds meer dan 70 tappunten telde!

Het Volksgebouw (links) en de Gymnastiekschool aan de Hoogstraat nabij de Franekerpoortsbrug op een negentiende-eeuwse prent.

Tjeerd Stienstra

Oranjelol

De officiële opening van het Volksgebouw geschiedt op 26 juni 1892. Ferdinand Domela Nieuwenhuis, ooit predikant in Harlingen maar nu in een andere hoedanigheid voert bij die gelegenheid het woord. En hiermee is meteen de toon gezet voor wat er in Harlingen zou gaan gebeuren. Het is zondag, de enige dag in de week waarop arbeiders vrij hebben en bijeen kunnen komen. Dat is een doorn in het oog van de aan de zondagsrust hechtende burgerij en de orthodox-gelovigen. Het is mooi weer en de speech van Domela is door de open ramen van de bovenzaal op straat te horen. 'De menigte groeide aan, en in den loop van den avond kwam er een groot tumult, getier, geschreeuw en men hoorde allerlei uitingen van onwil tegen de 'socialen'. De *Harlinger Courant* – in die tijd *Dagblad voor Friesland* geheten – schrijft de herrie toe aan de socialisten die de rode vlag, het symbool van opstand en revolutie, uitsteken en daarmee de Harlinger bevolking provoceren. Het Wapen van Harlingen heet voortaan het *Volksgebouw*. *Morgenrood* is niet alleen bestemd voor Harlingen, maar wil ook een centrum zijn voor de arbeidersbeweging in de Westhoek met daarin de rode dorpen Arum, Pingjum en Kimsward. Dit nieuwe socialistische weekblad voor Harlingen en omstreken, aanschouwt eind juli het levenslicht, heeft een klein formaat en een oplage van 500 exemplaren. De redactie – lees Tjeerd Stienstra – zetelt in het Volksgebouw. Maar de kritische geluiden in 't *Morgenrood* en in en rond het Volksgebouw

zouden de ogenschijnlijke rust in Harlingen echter danig verstoren. In het Volksgebouw bekritiseert Stienstra in augustus de gemeenteraad die driehonderd gulden heeft uitgetrokken voor de viering van koninginnedag – 'de Oranjelol' – op 31 augustus. Het geld kan men beter besteden aan de bestrijding van de honger in de komende winter, vindt Stienstra. Hij roept de ouders op niet aan de feestelijkheden mee te doen en hun kinderen tijdens het leren van de liedjes van school te houden, omdat de tijd die de school hieraan besteedde ten koste ging van het onderwijs. Nog diezelfde maand blijkt de enorme aantrekkingskracht van het Volksgebouw, waar maar liefst 120 mannen van buiten de stad zich verzamelen om met de tram naar een meeting in Bolsward gaan. Er heerst een opgewekte sfeer en er werd vrolijk gezongen, aldus de *Harlinger Courant*. Stienstra's kritiek op de oranjelol blijft binnen de muren van het Volksgebouw en de berichtgeving over de vrolijke arbeiders in de *Harlinger Courant* is welwillend. Maar een paar maanden later staan de 'socialen' en de (gegoede) burgerij pal tegenover elkaar.

'Brood met lood'

Op woensdag 28 december 1892 om zeven uur 's avonds verzamelen zo'n 300 werklozen zich op het plein voor het Volksgebouw. De mannen besluiten de volgende dag met een delegatie van zeven man naar burgemeester Speelman te gaan. Uit het gesprek blijkt dat het de burgemeester spijt dat er zoveel werkloosheid is. Speelman adviseert de arbeiders niet zoveel te drinken en hun zonen bij de marine aan te melden. Na een goede staat van dienst in Indië hebben de jongens een pensioen in het vooruitzicht. Voor de werkloze arbeiders weet hij niet meer te doen dan ze naar de armenvoogden te verwijzen. Volgens de socialisten is er wel degelijk wat te doen in Harlingen: het schoonmaken van de Zoutsloot, het uitdiepen van de grachten, het herstel van de straten en de aanleg van een ijsbaan. De volgende dag vindt er weer bijeenkomst plaats voor het Volksgebouw waar men besluit het advies van de burgemeester op te volgen en een beroep te doen op de armenvoogden. Hoewel de vergadering ordelijk verloopt blijkt dat de burgemeester daar niet zo gerust op is. Hij vraagt en krijgt versterking van buiten: het Harlinger politiecorps bestond afgezien van de

commissaris en de hoofdagente T. Vlagsma uit zeventien agenten. Daarnaast komen acht rijksveldwachters en dertig huzaren hen assisteren. De staat van beleg wordt afgekondigd zodat de kroegen vroeger worden gesloten. Ongeveer 1000 arbeiders trekken 's avonds in grote groepen door de stad onder het zingen van socialistische liederen. Bij een aantal burgers sneuvelen een paar ruiten, de politie deelt rake klappen uit. 't *Morgenrood* vat de gebeurtenissen als volgt samen: 'Vragen om brood ... het antwoord: lood!' Op 19 januari vertrekken de huzaren, ruim een maand later gevolgd door de rijksveldwachters. Eind januari 1893 brengt de gemeenteraad bij monde van W. Harmens hulde aan de burgemeester. Na het applaus constateert Speelman dat de overgrote meerderheid van de Harlinger bevolking ordelievend blijkt te zijn en afkerig van hen 'die thans nog voortgaan de minder ontwikkelenden op te ruïnen en te misleiden'. In het Volksgebouw neemt een openbare vergadering van werklozen de volgende motie aan: 'De vergadering wetende, hoe de regerende klasse optreedt tegen de werkelozen die werk en brood vragen, spreekt hare diepe verachting uit over de handelingen eener regeering, die de nooden des volks miskennende, steeds antwoordt op de vraag om brood met lood'.

Armoede, geloof en jenever

Volgens de autoriteiten hebben Stienstra en zijn weekblad veel bijgedragen tot de ongeregelheden. Begin 1893 wordt duidelijk dat de overheid zou proberen Stienstra tijdelijk buiten gevecht te stellen. Er komt een aanklacht wegens opzettelijke beledigingen van politieagenten en de burgemeesters van Harlingen en Barradeel. De belediging van de agenten is opgetekend tijdens een demonstratie in Tzummarum. De andere beledigingen zijn te lezen in 't *Morgenrood* dat stevig van leer trekt tegen de gevestigde orde en allerlei misstanden en gaat soms ver met zijn kritiek op enkele met name genoemde personen. 'Geld, jenever en dominé, zie daar de regerende macht van Harlingen', resumeert het weekblad, of 'Armoede, geloof en jenever, zie daar drie kameraden, die men steeds gearmd ziet'. Spreekbuis van die gevestigde orde is de *Harlinger Courant*, het 'modderorgeren der heerenklier van Harlingen'. Misstanden bij de industrieën en in de

havens zijn vaste rubrieken, en er wordt felle kritiek geuit op de burgemeester, op hoofdagent Vlagsma, leden van de gemeenteraad, de pastoor, een predikant en een arts. Terwijl gewerkt wordt aan de terechtzitting, ontstaat opnieuw deining in Harlingen. Omdat er gestaakt werd door de havenarbeiders in Hull, zouden 25 arbeiders uit Harlingen op zaterdag 22 april 1893 meegaan om het schip te lossen.

Brief

Over deze kwestie wordt in het Volksgebouw vergaderd. Besloten wordt de reder (cargadoor) van het schip I & S. Wiarda een brief te schrijven, waarin wordt gewezen op het gevaarlijke werk daar en het zou bovendien te veel gevraagd zijn om onderkruiper te zijn. Drie vrouwen, vergezeld van 300 man, zullen de brief bezorgen. Onderweg groeit de menigte snel aan en twaalf agenten versperren de toegang tot het huis van Wiarda, die overigens niet thuis blijkt te zijn. Men besluit naar medefirmant en raadslid Jac. Fontein te trekken. De politie weet dit te verhinderen door klappen uit te delen waarna de menigte zich verspreidt. Om elf uur keert de rust in Harlingen terug. De boot vertrekt op maandag om 13.00 uur. Een grote menigte staat bij de haven, er klinken kreten van verontwaardiging, maar er wordt geen actie ondernomen. Er is begrip voor de 25 arbeiders, immers zij kunnen er niets aan doen en bovendien zijn ze gepaaid. 'Arbeiders, begrijpt gij nu waarom Schiedam niet sluit?', is het commentaar in *'t Morgenrood*. Op de avond van diezelfde dag vindt er weer een bijeenkomst plaats in Volksgebouw. Men gaat opnieuw op weg naar Fontein en zoals gebruikelijk groeit de menigte onderweg aan, deze keer tot 2000 nieuwsgierigen en belangstellenden. De aanwas wordt bevorderd doordat niet de kortste route maar een forse omweg wordt genomen. Wie bekend is in Harlingen, zal dit beamen. Van het Volksgebouw trekt de optocht via de Noorderhaven, de Zuiderhaven, de Brouwerstraat en de Katterug (Sint Jacobsstraat) naar het huis van Jac. Fontein aan de Noorderhaven 104. Het is doodstil op het moment dat de bezorger van de brief naar de deur liep. Als de brief wordt overhandigd, heft de menigte 'staande het eerste couplet van 't Vrijheidslied aan', waarna men zich verspreidt. De politie blijft de gehele avond op afstand.

Harlingen in 1867 uit de Gemeenteatlas van J. Kuyper met de route van het Volksgebouw naar het huis van Jac. Fontein.

Slechts een week later is er opnieuw beweging in Harlingen, want Stienstra moet op 3 mei terecht staan in Leeuwarden. Uit Harlingen vertrekt een snelstoomboot met 56 getuigen. De boot is getooid met een rode en een zwarte vlag met doodshoofd en de tekst: 'dood aan het kapitalisme'. De getuigen dragen rode sjerpen met daarop: 'leve het socialisme', terwijl 'Sluit Schiedam' zorgt voor passende muziek. De rechter concludeert dat Stienstra stelselmatig en bij voortdurende ontevredenheid kweekt en bevestigt de eis: één jaar gevangenisstraf. Op 17 juli wordt Stienstra in Leeuwarden op het station opgewacht en naar de gevangenis in Groningen overgebracht. Ten gemeentehuize wordt de toestand rond Stienstra zo ernstig geacht dat er weer versterkingen worden besteld. Eerst komen er vijf rijksveldwachters bij en later worden nog eens acht marechaussees in Harlingen gestationeerd.

Herhaald verzoek

Intussen waren er in mei drie adressen bij de gemeenteraad binnengekomen, waarvan één afkomstig was van 'de zich noemende afdeling Harlingen van de Sociaal Democratische Bond'. Daarin werd gevraagd om de maatregelen ter bevordering van de werkgele-

genheid die al eerder waren voorgesteld. Omdat de indianers geen rechtspersoonlijkheid hadden, werd hun adres terzijde gelegd. Het tweede kwam van enige ingezetenen die vroegen om een tijdelijk garnizoen of een brigade koninklijke marechaussee. Dit verzoek werd ter visie gelegd. Het derde had meer succes. *Patrimonium* verzocht de optochten van de socialisten te verbieden. De christelijke arbeidersvereniging schreef de onlusten van de afgelopen winter en die van de afgelopen dagen toe aan de betogingen van de zich noemende sociaal-democraten en dat nog wel op zondag. Het verzoekschrift ging naar de desbetreffende raadscommissie. Die kwam eind juni met een wijziging van de algemene politieverordening. Het was voortaan verboden vlaggen, vaandels enzovoort te ontplooiën of ontplooid met zich mee te voeren en voor een optocht moest toestemming worden gevraagd aan de burgemeester. Volksverzamelingen van zes personen of meer moesten op last van de politie uiteen gaan. De wijzigingen werden zonder beraadslagingen, discussie of hoofdelijke stemming vastgesteld. Stienstra was nu weliswaar verdwenen uit Harlingen, maar *'t Morgenrood* bleef niet alleen verschijnen, het kreeg zelfs een grotere oplage. Zo bleef de volle-

dige aandacht gevestigd op de regerende macht van Harlingen, diens modderorgaan en de drie gearmde kameraden. In September 1893 was het opnieuw druk in de stad. Er was een meeting georganiseerd - uiteraard op een zondag - met als thema klassenjustitie. Centraal stond de arrestatie van Stienstra. Van het Volksgebouw waar de rode vlag uithing trok een optocht door de stad naar het weiland van de meeting. De burgemeester had toestemming gegeven, de tribune en consumptietent waren goed gevuld, en er waren vertegenwoordigers van bijna twintig afdelingen van diverse socialistische verenigingen. Er deed zich geen enkel incident voor en de pas geïnstallearde burgemeester kreeg een compliment van *'t Morgenrood* voor de ruimte die hij de arbeiders had geboden. Aan zijn voorganger Speelman werd in het nummer met het verslag van de meeting, een bitter afscheidsgedicht gewijd. *De Harlinger Courant* schonk geen aandacht aan de meeting.

Boevenkap

Op 15 juli 1894 kwam Stienstra vrij. Toen hij 's avonds om 7 uur in Harlingen arriveerde, had hij al huldigingen in Groningen en Leeuwarden ondergaan. Op het perron mochten zijn twaalfjarig zoontje en twee mannen hem begroeten. Daarna liep hij omstuwd door een grote menigte onder gezang van het vrijheidslied en toejuichingen naar zijn Volksgebouw. De burgemeester en de commissaris van politie hielden een wakend oog. De echte feestelijkheden vonden de zondag erna plaats. Op het terrein buiten de stad was een tent voor duizend personen neergezet en een royale tribune gebouwd. Om zeven uur ging de rode vlag bij het Volksgebouw uit. Twee uur later kwamen de eerste bezoekers aan.

Er reden speciale goedkope trams naar Harlingen, alwaar de deelnemers werden opgewacht. Die kwamen met wagens, of per spoor, stoomboot, trekschip en hondenkar. Hun was verzocht zoveel mogelijk vaandels en vlaggen mee te nemen. Van het Volksgebouw liep de menigte langs de singels naar het terrein. 'Sluit Schiedam' zorgde voor de muzikale begeleiding. Tot de vier sprekers behoorden Domela Nieuwenhuis en Stienstra zelf. Hij kwam met de boevenkap en in boevenpak op, liep door de menigte naar de kathedraal en sprak de 5 à 6000 koppige menigte toe. Opgemerkt werden onder meer de vaandels van de SDB uit Zwolle en Arnhem. De twaalf extra marechaussees bleken overbodig. De burgemeester werd weer lof toegezwaaid: hij had de gehate majoor Vlagsma verhinderd het terrein op te gaan.

Roerige verkoping

De terugkeer van Stienstra had opnieuw een stempel gedrukt op een zonnige zondag in Harlingen. Dit was voor de gemeenteraad aanleiding om twee maanden later een maatregel uit te vaardigen ter bevordering van de zondagsrust. Tijdens godsdienstoefeningen moesten de deuren van herbergen, bierhuizen en neringdoenden voortaan gesloten zijn. Stienstra's vrouw kreeg prompt een bekeuring omdat zij de deur van het Volksgebouw tijdens kerktijd had laten openstaan. Hijzelf - de gehuwde vrouw was in die tijd handelingsonbekwaam - moest voor het kantongerecht verschijnen en hoewel hij betoogde dat het de deur van hun woning betrof, werd niettemin f 1,— boete of één dag gevangenis geëist.

Dit overheidsingrijpen zal alleen in kleine kring bekend zijn geweest, maar begin december 1894 werd heel Harlingen eraan herinnerd dat Stienstra weer thuis was. Toen werd uitgevoerd wat eerder was mislukt: de executoriale verkoop van Stienstra's boedel wegens belastingschuld. Hij betoogde dat hij tijdens zijn gevangenschap niet in staat was geweest inkomsten te verwerven. Half oktober zou de inboedel worden verkocht, maar arbeiders uit Harlingen en omliggende dorpen hadden dit toen verhinderd. Op 5 december zou de verkoop dan wel doorgaan. Opnieuw maakten arbeiders zich op om de verkoop te blokkeren. Onder hen was A.M. (Bram) Reens uit Amsterdam. Hij propageerde wei-

gering van belastingbetaling en verzamelde arbeiders bij executoriale verkopen als gevolg van belastingschuld. De arbeiders brachten massaal een laag bod uit op de goederen, die ze vervolgens weer terugverkochten aan de eigenaar. Maar Reens en anderen kwamen vergeefs naar Harlingen: de verkoop werd opnieuw uitgesteld. Een week later was het dan zover. De verkoping zou voor de goede orde in het naast het Volksgebouw gelegen gymnastieklokaal plaatsvinden. De dag ervoor verscheen de deurwaarder aan het Volksgebouw. Ter assistentie van (de zieke) Stienstra was behalve Reens ook de agitator Bram Soep uit Amsterdam aanwezig. Na juridische en lichamelijke schermutselingen kon de deurwaarder, gesteund door de burgemeester, Vlagsma en een grote politiemacht, het gebouw betreden met vier arbeiders. Zij brachten de inboedel naar de gymnastiekschool. Het gebouw werd 's nachts door acht politiemannen bewaakt. Op de dag van de verkoop was het een drukte van belang in Harlingen. Er kwam een massa arbeiders uit Harlingen en dorpen ver in de omtrek. Ook waren er vijftien marechaussees te paard en achttien rijksveldwachters. Drie marechaussees stonden met getrokken sabel tussen de menigte, de politie had de bajonet op het geweer.

Om tien uur ging de deur open. Met vijf man tegelijk kon men bij de deur komen. Om binnen te komen, moest men minstens één gulden bij zich hebben. Wie die niet kon tonen, werd met de karabijnkolf weggeduwd. Bovendien werden de bezoekers gefouilleerd op wapenbezit. Reens, die de mensen toesprak, werd op last van de burgemeester het gebouw uitgewerkt, waarna Soep zich vanuit de dakgoot van het Volksgebouw tot de menigte richtte. Toen de verkoping ongeveer honderd gulden had opgebracht, werd zij beëindigd. Reens hield een toespraak in het Volksgebouw en er werd gecollecteerd voor een nieuw meubilair. De vier bootwerkers - in *'t Morgenrood* met name genoemd - werden na actiedreiging van hun medearbeiders ontslagen. Ook publiceerde het weekblad een zwarte lijst, met naam en toenaam, van degenen die wat hadden gekocht en verschenen er verklaringen van wie ten onrechte voor koper waren aangezien. Het weekblad bracht hulde aan de Harlinger joden van wie niemand had geboden. De burgemeester, die

Het woonhuis (met trap) van burgemeester Jac. Fontein.

een krachtige ondersteunende rol had gespeeld bij het welslagen van de verkoping, verloor bij de socialisten de goede naam die hij bij voorgaande massabijeenkomsten had verworven.

Aflopende zaak

De enorme beweging die de verkoop in Harlingen had te weeg gebracht, heeft een plaats gekregen in Theun de Vries' Anna Casparii. Tjeerd Stienstra is daar Monne Monsma. Riens Gratama verbeeldt Stienstra in de film over de Hogerhuiszaak. In het openbare leven van Harlingen merkte men na deze gebeurtenis niet zo heel veel meer van Stienstra. Wel verscheen hij nog eenmaal in de rechtszaal. Daar werd de boete bevestigd die hij had gekregen omdat zijn vrouw de deur van het Volksgebouw had laten openstaan tijdens kerktijd. Dit vonnis werd uiteindelijk door de Hoge Raad vernietigd. Ook bleef Stienstra in 't *Morgenrood* het plaatselijk kapitaal en de kerk als steeds kritisch volgen, hij bleef spreken en mengde zich zoveel mogelijk in de politieke debatten die veel belangstelling in de stad trokken. Zoveel mogelijk, want hij werd niet overal toegelaten. Met een pet op kwam men niet zo gemakkelijk de Harmonie binnen als daar een liberale en een antirevolutionaire spreker de degen kruisten. In maart 1896 vertrok Stienstra - met zijn oudste zoon - naar de Verenigde Staten. Na zijn vertrek ging 't *Morgenrood* achteruit. Het aantal abonnees daalde en het formaat moest daaraan worden aangepast. De aard van de berichten bleef dezelfde, maar het nieuws over Harlingen nam wat af. Met veel moeite kon iemand voor een agentschap worden gevonden. Aan het einde van 1897 was het geld op en het laatste nummer (287) verscheen op 1 januari 1898. In en vooral bij het Volksgebouw werd het steeds rustiger. Sinds de ongeregelde heden in de winter van 1892-1893 wijdden de jaarverslagen van de gemeente een regel aan de toestand rond het Volksgebouw: 'Bijeenkomsten in het Volksgebouw werden steeds gehouden zonder dat daardoor de orde is verstoord'. Later, in 1898, werd het: 'De bijeenkomsten in het Volksgebouw hebben de orde niet verstoord'. Na 1900 verdween het Volksgebouw helemaal uit de verslagen: het was inmiddels een café geworden.

Jo Huizinga is historicus te Leeuwarden.

Nieuws van het Fries Genootschap

Nieuwe naam tweetalig

Op de algemene ledenvergadering van 24 april 2001 j.l. is de naamsverandering van het Fries Genootschap aan de orde geweest. Een opiniepeiling onder de aanwezigen wees uit dat er een ruime meerderheid te vinden was voor de nieuwe naam 'Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur, opgericht in 1827'; roepnaam: 'Fries Genootschap'. Deze naamsverandering kon nog niet formeel worden doorgevoerd, omdat het een statutenwijziging betrof waarvoor het quorum niet aanwezig was.

Op diezelfde vergadering werd besloten dat het bestuur zich zou buigen over het voorstel van de leden mw. T. Steenmeijer-Wielenga en dhr. J. Krol om de nieuwe naam en de statuten van het Genootschap tweetalig te maken.

Het bestuur komt na intern beraad met het volgende voorstel:

- 1 Naam en statuten van het Fries Genootschap worden tweetalig. Deze naam zal worden gebezigd op het officiële niveau (bv. briefpapier, logo, colofonvermeldingen).
- 2 De gegroeide praktijk wat betreft het gebruik van Nederlands en Fries door het Genootschap wordt verder in geen enkel opzicht gewijzigd.
- 3 Op informeel niveau kan in Nederlandstalige teksten de roepnaam 'Fries Genootschap' in gebruik blijven en in Friestalige 'Frysk Genoatskip'.

Als argumenten voor het invoeren van een tweetalige naam geeft het bestuur:

- De invoering is een bevestiging van de reeds gegoeide praktijk van tweetaligheid binnen het Fries Genootschap.
- De tweetalige naam geeft het Genootschap de mogelijkheid een zo breed mogelijke kring van mensen aan te spreken.
- De tweetalige naam versterkt het imago van het Fries Genootschap als een vereniging die zich bezighoudt met de studie van Geschiedenis en Cultuur van een tweetalig gewest, uniek in Nederland.

Het spreekt voor zich dat de namen van de Genootschapsperiodieken *Fryslân*, Nieuwsblad voor Geschiedenis en Cultuur en de *Vrije Fries* niet veranderen. Het bestuursvoorstel is derhalve om als officiële naam van het Genootschap statutair vast te leggen:

Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur / Frysk Genoatskip foar

Skiednis en Kultuer. In het statuut zal ook worden aangegeven dat in voorkomende gevallen de vermelding van het stichtingsjaar kan gebeuren door de toevoeging ... **opgericht in 1827** / ... **oprjochte yn 1827** of door de korte formulering **anno 1827**. Van de statuten zal een Friese vertaling worden gemaakt. Impliciet is in dit bestuursvoorstel het eerder gedane voorstel tot naamswijziging opgenomen, zoals verwoord in het vierde nummer van *Fryslân* jg. 6-2000, pag. 23.

Procedure

Het bovengenoemde voorstel tot naamswijziging zal in stemming worden gebracht op de algemene ledenvergadering van **dinsdag 23 april 2002 a.s., om 20.00 uur in het Fries Museum.**

Als daar het quorum niet aanwezig is, wordt er een extra ledenvergadering uitgeschreven op maandag 10 juni 2002 om 16.00 uur in het Ryksargyf.

Het bestuur

Nieuws van het Fries Genootschap

Ledenwerfactie 2002

Het jaar 2002 wordt voor het Fries Genootschap een belangrijk jaar, het bestaat dan 175 jaar. Met diverse activiteiten wordt aan dit heugelijke feit aandacht besteed, waarover in een volgende *Fryslân* meer.

Het beleid van het bestuur is er op gericht meer belangstelling te kweken voor het Genootschap, de oudste vereniging op cultureel gebied in de provincie Fryslân, en zijn activiteiten. Deze activiteiten bestaan uit het organiseren van excursies (zowel in Nederland als in het buitenland) en lezingen, het verlenen van opdrachten aan onderzoekers, het ondersteunen van de totstandkoming van onder meer boekwerken, documentaires en tentoonstellingen. Bovenal verzorgt het Genootschap de uitgaven van het kwartaalblad *Fryslân* en het jaarboek *De Vrije Fries*. Er wordt binnenkort met een eigen website gestart.

Het Genootschap telt circa 1800 leden en wil dit aantal graag vergroten. Hierdoor wordt het in staat gesteld nog meer activiteiten te ontplooiën en de vereniging voor geschiedenis en cultuur in onze provincie te blijven.

Wij doen een beroep op al onze leden een nieuw lid (of meerdere leden) op te geven. Uw medewerking wordt beloond want onder degenen die een nieuw lid aanbrengen wordt een kunstwerk verloot.

Noteert u vast in uw agenda: **vrijdag 20 september 2002**. Op die dag wordt in De Harmonie te Leeuwarden een symposium gehouden, met als gevraagde sprekers Ed Nijpels, Frits Bolkestein, Pieter Verhoeff en Michaël Zeeman. Verder wordt er een feestavond georganiseerd (met medewerking onder andere van het Noord Nederlands Orkest) en zal op die avond ook het genoemde kunstwerk worden verloot.

Op naar de 2002!

Excursie zeer geslaagd

Om kwart voor acht vertrokken we met een bus van de firma Dalstra uit Leeuwarden. Het weer werkte deze dag aan alle kanten mee. Op de weg naar Zwolle namen we de afslag Ommen en reden door het prachtige Overijsselse landschap om via Vriezenveen, Tubbergen en Ootmarsum naar ons eerste reisdoel te gaan: het Provinciaal Museum 'Natura Docet' in Denekamp. Hier hoorden we een uitstekende lezing aan van de heer E. Mulder over dinosauriërs en bekeken we de interessante collecties. Vervolgens gingen we naar het landgoed Singraven, eigendom van de Stichting Edwina van Heek. Hier bevinden zich nog twee houtzaagmolens, die door het water van de Dinkel worden aangedreven. In het nabijgelegen restaurant 'De Watermolen' genoten we een royale lunch. De chauffeur reed ons daarna naar Bentheim in Duitsland waar we het kasteel, gelegen op een zandsteenplateau, bezochten. Een deel van het kasteel wordt nog bewoond, het overige gedeelte is opengesteld voor het publiek. Het werd ons tijdens de tour duidelijk dat koningin Wilhelmina familiebanden had met het vorstengeslacht Bentheim. Na afloop van onze klim- en klauterpartijen in en rond het kasteel konden we op het terras van Café 'Im Schloss' even uitrusten onder het genot van een kopje koffie of thee. Daarna vertrokken we naar Uelsen, waar we in het hotel-restaurant 'Am Waldbad' een uitstekende maaltijd genoten. Onder de aanwezigen bevonden zich twee bestuursleden van het Genootschap: de secretaris, mevrouw E. Makkes van der Deyl en de voorzitter, de heer Y.B. Kuiper. Deze laatste bedankte de excursieleiding voor de werkzaamheden rond de organisatie. Na deze laatste stop gingen we met gezwinde spoed richting Leeuwarden. We zijn de excursiecommissie zeer erkentelijk voor de wijze waarop deze dag is voorbereid en geleid.

J. Rijpkema

Jubileumexcursie

Voor deze excursie, die van 3 tot en met 8 juni 2002 zal plaatsvinden (zie ook *Fryslân* jg 7/2001, nr. 2, pagina 6) hebben zich voorlopig voldoende

belangstellenden aangemeld. Intussen zijn de voorbereidingen dan ook al in volle gang. Het is beslist noodzakelijk gebleken, in verband met de reserveringen, dat men thans een beslissing neemt of men al dan niet wenst mee te gaan. Daartoe nu enige mededelingen.

De reis betreft in grote lijnen een (nacht)-bootreis van Kiel naar Göteborg. Van hieruit rijden we door Zuid-Zweden en bezoeken hier diverse bijzonderheden. Vervolgens gaan we via de nieuwe Sontbrug naar Denemarken met als doel Roskilde. Vanuit Roskilde maken we enkele excursies en reizen dan zuidwaarts, ook weer met gevarieerde bezoeken, om tenslotte in Flensburg aan te komen. Dan aanvaarden we met een tocht door Sleeswijk-Holstein de terugreis. De overnachtingen zijn in Helsingborg, Roskilde en Flensburg in goede hotels, terwijl overal diners en lunches worden verzorgd. Tijdens deze excursie wordt onder meer aandacht besteed aan het landschap, aan bijzondere objecten met betrekking tot de rijke prehistorie, de geschiedenis en cultuur van en in ons reisgebied, steden- en dorps- en monumentale bouwwerken, waarbij uiteraard ook de Friese relaties niet worden vergeten.

Hoewel een exacte prijsopgave nog niet mogelijk is, zullen de kosten ongeveer f. 1.575,- (715 Euro) per persoon bedragen bij een minimum deelname van 50 personen. Voor een éénpersoonskamer geldt een toeslag van ongeveer f. 360,- (165 Euro). Een reisverzekering en alle entrees zijn, zoals gebruikelijk bij onze excursies, bij de prijs inbegrepen. Degenen die zowel schriftelijk als mondeling van hun belangstelling blijf hebben gegeven, worden vriendelijk verzocht zich thans *definitief vóór 15 januari 2002 schriftelijk aan te melden* bij de Excursiecommissie, De Tolve 64, 9084 BK Goutum. Ook degenen die zich nog niet hebben aangemeld kunnen dat nu nog schriftelijk doen. Het is van belang tevens aan te geven of u een één- of tweepersoonskamer wenst. Rond 1 februari ontvangt u nader bericht.

Met vriendelijke groet
namens de Excursiecommissie

G. Elzinga

In wurchmoard yn Hallum om 1160 hinne

It belang fan de op 'e nij útjûne Abtelibbens fan Mariëngaarde as fertellende boarne

Hans Mol

Neffens de *Vita Fretherici*, de libbensbeskriuwing fan de hillige stifter fan Mariëngaarde, moat it him om 1160 hinne ôfspile hawwe yn Hallum, de parochy dêr't Frederik pastoar fan wie. Ien fan syn parochianen hie syn dochter oan in jongfeint te boaskjen jûn, mar omdat it famke noch net trouber wie, hie er mei syn frou besletten de skoansoan mar by har ynwenje te litten oant it jonge pear folwoeksen wêze, en sels in húshâlding begjinne kinne soe. Troch it wurk fan de duvel begûn de mem lykwols in sondich each op de jonge te slaan. Lykas de frou fan Potifar Jozef hawwe woe, begearde sy him yn har bêd te krijen. Dat noaske de jonge wol want hy blykte mear as ree om op har avanses yn te gean. Om har makliker oan it leafdesspul wijje te kinnen besletten de frou en har jonge frijer om de heit út 'e wei te romjen. Se makken de ôfspraak dat hja nachts, as de man sliepte, syn oerkeed om syn hals draaie soe en it dêrnei troch in gat yn de liemen muorre triuwe. De jonge soe dan fan bûten ôf oan it kleed lûke om sadwaande de man te ferwurgjen. Alles ferrûn neffens plan. De man waard troch it pear op de wize lykas se ôfspraak hiene, út de tiid holpen.

Doe't it nijs fan syn ferstjerren de folgjende moarn al betiid troch it doarp gie, seach elkenien der nij fan op dat sa'n man yn de krêft fan syn libben sa hookstrooks yn 'e sliep troch de dea oerfallen wie. ûndertusken moast de útfeart regele wurde en waard de deade nei de tsjerke oerbrocht om begroeven te wurden lykas soks wenst wie. De famylje en de buorlju kamen by elkoar en nei it lêzen fan de sielemis gong it selskip nei it hôf om de ferstoarne yn in stiennen sarkofaach syn lêste rêstplak te jaan. Mar doe't hja it lyk sakje litte woene, die bliken dat it net yn de kiste paste: it wie folle langer as de sarkofaach. Grut wie de ferwûndering by de omstanners, om't elke-

nien wist, dat de man lytser wie as syn heit west hie, dy't earder sûnder problemen in rêstplak yn deselde stiennen kiste krigen hie. Wat koe dêr no de oarsaak fan wêze? Lei it faaks oan de man sels dat de ierde wegere om him op te nimmen? Der waard grute, dat er troch de boeien fan de tsjerklike ban troffen wie en him dêrom in plak yn de wijde ierde ûnthâlden waard, oaren tochten dat er de lêst fan sondige misdieden droech. Dat soe ek de reden wêze wêrom't er sa hommels ferstoarn wie. En sa wie elkenien oan it rieden wat der efter dit ûngewoane barren stekke koe.

Opskuor

De skuldbewuste misdiediger rekke mei de saak oan en begûn - om him út de situaasje te rêden - mei in hammer de úteinen fan de deadskiste stikken te slaan. Soks om de begraffenis sa gau mooglik troch te setten en net allinnich de deade man, mar ek syn eigen skande te bedobjen. Op dat stuit krige pastoar Frederik in ynjouwing fan hegerhân om de jonge op te kearen en de omstanners út te lizzen dat de saak mooglik hiel oars lei, as dat hja tochten. 'De foarbeskikking fan God is foar de minske faak ferburgen', sa preke er: 'Syn oardielen binne djippe en net te befiemjen ôfgrûnen. Litte wy

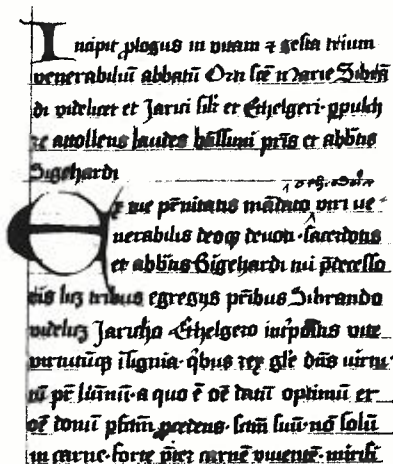
It begjin fan de *Vita Fretherici*, mei fersierde inisjaal (Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel, hs. 6717-21, f. 28v links)

de deade it leedkleed ôfnimme om te sjen of troch it bleatlizzen fan it lichem faaks ek de wierheid bleatlein wurde kin'. Dat útstel waard opfolge en fuortendaliks kamen de tekens fan de ferwurging sa dúdlik oan it ljocht dat der gjin kwestje mear wêze koe fan falske skyn. Dêr kaam gâns opskuor fan. Alle oanwêzigen easken de dea fan de jonge en de frou, mar hja waarden beide earst boeid en finzen set, wylst - o wûnder - it lyk dat him tefoaren sa lang útrutsen hie, him no maklik yn it stiennen grêf opnimme liet, ta grutte ferbjustering fan alle bywêzigen. Yn tankberens foar de iepenbiering folget men de rie fan pastoar Frederik en wurde de misdiedigers net deamakke. De frou wurdt ferballe en de jonge wurdt kastrearre en yn in kleaster fan de cistersiënzer oarder opsletten om dêr sûnder ophâlden syn freselike sonde berouwe te kinnen. De auteur fan de *Vita* skriuwt oan de ein fan syn stikje dat er as bern him noch wol yn dat kleaster sjoen hie. En hy meldt dat der ek noch gâns minsken yn libben binne dy't it barren meimakke hawwe.

Gjin detective mar in hagiografy
Sa't it ferhaal ferteld wurdt, liket it suver in detective: pater Frederik komt

luta st. et rede iaslit De pncō z lufro
Der qd de hēwert fere tū ānoy mzi
tolla pñda lubmerl' r inde mortu' ex
trad: mor ut frū ē uoti pco pñ liar
do apuit os et oculos et reuget. m
vigilia aplōy pet et pauli hinc pnc
ri amilia: ad sepulchri pñs liardi
pñdē De sanatiōe cruris 22 m

Stikje út de *Vita Siarda* (21ste mirakel), fan de hân fan de twadde ôfskriuwer (Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel, hs. 6717-21, f. 68r links)

Begjin fan de *Vita Sibrandi*, *Iaricie et Ethelgeri*, fan de tredde ôfskriuwer. (Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel, hs. 6717-21, f. 101r, links).

nei foaren as in soarte fan broer *Cadfael*, de ferneamde held út de histoaryske mar anagronistyske misdiedromans fan Ellis Peters dy't tolfde-ieuske misdieden oplost troch se yn alle nofterens fan har boppe-natuerlike skyn te ûntdwaan. De auteur hie lykwols alderminst de bedoe-ling de rasjonaliteit fan Frederik syn hannelwize sjen te litten. It wie syn opset om oan te toanen hoe't de hillige de stipe fan de Hear hie en troch Him as in middeler tusken himel en ierde keazen wie. De *Vita Fretherici* is in hagiografy by útstek. De haadpersoan wurdt aloan delset as in *servus Dei*, in feint fan God dy't it foarrjocht krijt om Syn wil te iepenbierjen en waans kleas-terstiftings troch de seine en mei de stipe fan God útgroeie kinne ta sintra fan hillich libben. Dochs is de *Vita Fretherici* in biografy mei gâns betrou-berre en ynformative feiten. Dat wurdt yn it hjir koart werjûne ferhaal oer de wurchmoard fan Hallum wol demon-strearre. We fernimme eat oer de - út oare boarnen net bekende - gewoante om bern al betiid út te houlikjen. We sjogge hoe't yn de tolfde ieu noch huzen boud waarden mei muorren dêr't sûnder beswier in gat yn makke wurde koe. We lêze hoe't de sânstien-nen sarkofagen dêr't yn de Fryske lan-nen út de tiid fóar 1200 frijwat fan fûn binne, yn de praktyk brûkt waarden. En we begripe hoe't moard en oerhoer straft wurde koene. Dit ferhaal is mar ien út in hiele rige. De hiele *Vita Fretherici* telt 61 haadstik-ken, dy't begjinne mei syn berte en

einige mei syn dea en de wûnders dy't sûnt dy tiid troch syn bemiddeling realisearre binne. Se geane oer syn oplieding, syn geastlike striid en syn krewearjen om as sieleherder de agres-sive eallju yn de omkriten te pasifisear-jen en te bekearen. Se geane fral ek oer syn beslút om sels in kleaster op te rjochtsjen ta de neitins fan syn mem. In kleaster dêr't ek de echte earmen wolkom yn wiene - oars as yn de abdij fan de cistersiënzers dêr tichteby, dêr't jo allinnich mar yn komme koene as jo fiks wat jild of ûnreplik goed mei-brochten. De *Vita*, dy't dochs ek wol skreaun is foar de lettere bewenners fan it kleaster, om har te stypjen yn har oertsjûging dat har ynstitút it bêste paad nei de himel te bieden hie, jout dêrom ek ynsjoch yn de kompetysje

tusken de ferskate oarders fan dy tiid. Se striden min ofte mear mei elkoar om de geunst fan de leauwigen. Dat komt ek nei foaren yn de oare twa *Vitae* dy't mei de *Vitae Fretherici* yn de nije útjefte fan dizze wichtige midsieus-ke boarne opnommen binne.

De oare Vitae

Want njonken de om 1230 hinne skreaune *Vita Fretherici* binne noch twa, of leaver fjouwer oare abtelibbens bewarre bleaun. Se wurde tegearre mei de *Vita Fretherici* en noch in pear oare teksten fûn yn in fyftjinde-ieuske Mariëngaarder kodeks dy't by tafal oan 'e ein fan de achttjinde ieu yn de Keninklike Bibliotheek fan Brussel te lâne kaam is. It giet om de *Vita Siardi* (it libben fan Siard) en de *Vita Sibrandi*,

Grut abtssegel fan Mariëngaarde (1491) mei in gelaagde foarstelling yn trije nissen. Boppe: de Hillige Maagd mei it Kristusbern; yn it midden rjochts en links twa steande abten; de lin-ker hat boppe syn holle as opskrift *FREDERIC*, de rjochter it (oant no ta sa lêzen) opskrift *TETARD*. It is lykwols de fraach oft yn stee fan Tetard net Sigard (dus Siard) lêzen wurde moat. Râneskrift: *[S] ABBATIS ORTI [SANCTE M]ARIE MAIVS*.

Iarici et Ethelgeri (it libben, of better, de libbens fan Sibrand, Jarich en Ethelger). Ek dy oare abtelibbens binne as boarne tige de muoite wurdich. Dat is net allinne sa om't se hast de iennichst oerlevere ferheljende teksten oangeande Westerlauwersk Fryslân út de tolfde en trettjinde ieu befetsje, mar ek om't se sa'n ryk fer-skaat oan ynformaasje biede. De *Vita Siardi*, it libben fan de hillige abt Siard, is hiel oars fan karakter as de *Vita Pretherici*. It is nei alle gedachten yn 'e midden fan de trettjinde ieu skreaun en hâldt it midden tusken in prekebondel en in gids foar ferstannige kleasteroersten. Oan de hân fan it fromme libben fan Siard wurdt útlein hoe't jo it bêste in kleastermienskip liede en behannelje kinne. Útsoarte wurdt ûnderstreke dat de lieder sels it goeie foarbyld jaan moat troch asketysk te libjen, mar ek wurdt dúdlik makke, dat er der tagelyk ferstannich oan docht en easkje net al te folle fan syn bruorren. Lykas yn moderne managementhantliedings binne de foarbylden net faak konkreet. Mar as sadanich litte se wol moai wat sjen fan de ûntjouwing fan de spiritualiteit binnen it kleaster Mariëngaarde en syn dochterstiftings. Út it tafoege mirakelboek docht bliken hoe't Siard nei syn dea krektlyk as Frederik as hillige fereard waard. Yn net minder as 49 mirakelferhaaltsjes mei gâns details oer persoanen en plakken wurdt de wûnderdiedige krêft fan de yn need oanroppen abt beskreaun. De *Vitae Sibrandi, Iarici et Ethelgeri*, skreaun om 1270 hinne, fertsjintwurdige mear it sjenre fan de gesta ('faits et gestes') en befettet in libben relaas fan trije imponearjende abten dy't Mariëngaard yn de earste helte fan de trettjinde ieu laat hawwe. It wiene mannen fan formaat, ôfkomstich út adellike famyljes. Hja besochten yn gearwurking mei de regionale elite strideraasjes del te bêdzjen, in fierdergeande kerstening te realisearjen, de minsken waarm te meitsjen foar krústochten en benammen de materiële groei en bloei fan de eigen abdij en de eigen oarder te fersekerjen. De abten in kwestje wurde net mear sketst as hillich. Hja krije minsklike trekken: abt Sibrand bygelyks is grou, hâldt fan lekker iten en soarget derfoar, dat ek de poarsjes iten fan de bruorren en susters grutter wurde. Mar hy is ek beret en wit tanksij syn famyljereelaasjes en machtsnetwurken in hiel soad foar it kleaster te betsjutten.

Paralleloersetting

De Abtelibbens wiene al lang bekend. Yn 1879 binne se ûnder auspyjes fan it Friesch Genootschap útjûn troch de tsjerkehistoarikus en meniste predikant Aemilius Wybrands. Syn fan in lytse ynliding en in beskieden annotaasje foarsjoene edysje waard doedestiids troch alle resinsinten priizge om de krektens. Om't de yntellektuele elite fan dy tiid it Latyn goed behearske achten Wybrands en de bestjoerders fan it Genootschap in oersetting net needsaaklik. Hjoeddedei is de kennis fan it Latyn net mear sa algemien. Dat wie njonken de omstannichheid dat Wybrands syn edysje al lang net mear te besetten is, dan ek in wichtige reden foar de Fryske Akademy om te besluten de Latynske teksten fan de *Vitae* op 'e nij út te jaan en dy dan fan in parallelle oersetting yn modern Nederlânsk te foarsjen. Sa'n oersetting - sa is de ûnderfining fan gâns mediëvisten - tsjinnit net allinnich de minsken dy't it Latyn net behearskje, mar is ek fan nut foar de latinisten. Dy kinne oan de hân fan de oersetting omers ek har eigen begryp fan de tekst oanskerpjje.

Oars as in 1879 is de nije útjefte it resultaat fan groepswurk, mei dy kanttekening dat de taken dêrby skieden hâlden binne. De yn Ljouwert berne âld-skiednisleraar Herman Lambooij tekenet foar de oersetting. Syn ynteresse foar de *Vitae* datearre al út syn stúdzjetiid, doe't benammen yn de rûnte fan tsjerkehistoaryske feriening Frisia Catholica in soad omtinken oan it (roomske) midsieuske ferline fan Fryslân jûn waard. Lambooij naam dy trierwer op en fersoarge neist de oersetting ek it earste part fan de wiidweidige ynliding, mear yn it bysûnder in tal paragrafen oer de foarm, funksje en spiritualiteit fan de *Vitae*. Hans Mol makke in nije transkripsje fan de Latynske teksten op basis fan de edysje fan Wybrands. Hy skreau ek foar de yntroduksje in bydrage oer de skiednis fan Mariëngaarde, de oarder fan Prémontré en de Fryske kleasterwrâld. Boppedat hie er de einredaksje en begelate er yn 'e mande mei Paul Noomen de oersetting oangeande de sosjale en geografysk-ynstitusjonele aspekten. Lêstneamde skreau foar de ynliding ek noch in stik oer Mariëngaarde en de Fryske maatskippij yn de tolfde en trettjinde ieu. De krityske begeliding fan de oersetting op filologysk mêd, ta beslút, wie yn hannen fan

Marijke Gumbert-Hepp fan it Constan-tijn Huygens-Instituut yn Den Haach. Al mei al is it in tsjok mar moai útfierd boek wurden, mei 130 siden oan ynliding en sa'n 360 siden oan Latynske tekst mei de oersetting. Fansels is it ynbûne gehiel fierder foarsjoen fan wiidweidige yndeksen op plaknammen, persoansnammen en saken.

Lambooij, H.Th.M., en J.A. Mol (red.),
Vitae Abbatum Orti Sancte Marie. Vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde in Friesland (Uitgeverij Verloren, Hilversum, en de Fryske Akademy Leeuwarden/Ljouwert 2001)
ISBN 90-6550-672-1; x en 534 pp.
Priis: f 88,- (39,39 euro).

Ôfbylding fan it konvintsegel fan Mariëngaarde (1494) mei oan wjerskanten fan de krusige Kristus Maria en de apostel Johannes, patroanhillige fan it kleaster. Râneskrift: SIGILLVM CONVENTVS ET [ECC]CL[ESIE] DE ORTO S(AN)C(T)E MARIE.

Schenking mevrouw Hillegonda Janssen

Keramiek uit Iran in museum het Princessehof

Willem J. Terlouw

Enige tijd geleden werd de nieuwe afdeling Iraanse keramiek in het Princessehof op feestelijke wijze geopend. De nieuwe opstelling kwam tot stand dankzij een omvangrijke schenking door een particuliere verzamelaar en belangrijke aankopen door de Ottema-Kingma Stichting. Het publiek kan nu kennis maken met een keramiekcultuur die lange tijd niet de aandacht heeft gekregen die ze verdient.

Keramiek afkomstig uit het Midden-Oosten is binnen museale en particuliere keramiekcollecties in Nederland slechts in beperkte mate vertegenwoordigd. Er zijn uiteraard uitzonderingen, maar uiteindelijk kan worden vastgesteld dat bij het verzamelen van uitheemse keramiek in ons land de nadruk lag op het Chinese en het Japanse porselein. Historisch gezien is dit niet verwonderlijk, zeker niet wanneer men de intensieve handel op deze landen in de zeventiende en achttiende eeuw in ogenschouw neemt. De Verenigde Oost-Indische Compagnie voerde grote hoeveelheden Aziatisch porselein in en bepaalde zo in belangrijke mate de verzameltraditie in Nederland. Door deze verzameltraditie is beslist een eenzijdig beeld ontstaan. Ook de keramiek uit het Midden-Oosten geldt namelijk als een belangrijke schakel in de mondiale geschiedenis van de keramiek. De technische ontwikkeling en de hoge mate van perfectie van de keramiek uit het Islamitisch cultuurgebied zijn verbazingwekkend te noemen. Met de privé-verzameling Perzisch aardewerk die mevrouw Hillegonda Janssen onlangs aan het Princessehof geschonken heeft, is dan ook een belangrijke leemte in de collectie van het museum gevuld.

Hillegonda Janssen

Reeds op jonge leeftijd was Hillegonda Janssen geïnteresseerd in archeologische voorwerpen en antiquiteiten. Gefascineerd door de schoonheid van oud aardewerk, begon zij in de jaren zestig met het opbouwen van haar collectie. Nadat zij enige tijd in Teheran had gewoond en in de gelegenheid was om nader kennis te maken met de Islamitische keramiek, keerde zij terug naar Nederland met een grote voorliefde en bewondering voor dit materi-

aal. Vele malen keerde zij naar Iran terug en zocht daar naar passende voorwerpen voor haar verzameling. De collectie Janssen bestaat uit aardewerk uit de prehistorische periode van Iran en uit een collectie keramiek uit de Islamitische periode. De fraaie verzameling omvat ruim 200 voorwerpen, waarvan het grootste gedeelte is opgenomen in de nieuwe presentatie. De 24 voorwerpen die door de Ottema-Kingma Stichting werden verworven, vormen een belangrijke bijdrage aan deze boeiende nieuwe presentatie.

Perzisch keramiek

Uit archeologische opgravingen in Iran zijn sporen bekend van menselijke nederzettingen die dateren uit ca.

7500 v. Chr. Uit deze periode dateert ook het vroegst bekende onbeschilderde aardewerk. Rond 6000 v. Chr. ontstonden de eerste in klei uitgevoerde afbeeldingen van mensen en dieren en eenvoudig beschilderd aardewerk. Eenvoudiger uitgevoerde keramiek was bestemd voor het dagelijks gebruik, terwijl de meer luxueuze voorwerpen werden meegegeven als grafgift. Het aardewerk werd deels met de hand gevormd, terwijl ook gebruik werd gemaakt van een langzaam draaiende schijf. Deze vormde de voorloper van de echte pottenbakkersschijf die vanaf ca. 3500 v. Chr. haar intrede deed in Iran. Verschillende toegepaste vormen in het aardewerk uit deze periode werden afgeleid van bronzen voorbeelden. Veelal werd een voorwerp beschilderd voordat het werd gebakken. Het polijsten gebeurde met behulp van houten gereedschap of men gebruikte een stuk been. Door het polijsten verkreeg het object niet alleen een fraai glanzend uiterlijk, maar werd het tegelijkertijd minder poreus.

De Islamitische periode

In het jaar 622 verliet de profeet Mohammed (ca. 570-632) zijn geboortestad Mekka om zich te vestigen in Medina. Onder leiding van de profeet zelf en zijn eerste opvolgers, de kaliefen, werden in een kort tijdsbestek Irak, Syrië, Egypte en Iran veroverd. Het Islamitische rijk strekte zich rond 750 uit van Centraal-Azië in het oosten tot aan het Iberisch schiereiland in het westen. Tijdens de dynastie Oemajjaden (661-750) werd Damascus in Syrië in plaats van Medina de hoofdstad en ontstond er een meer stedelijke cultuur. Verschillende imposante bouwwerken ontstonden, zoals de Grote Moskee in Damascus en de Al-Aqsa Moskee in Jeruzalem. De dynastie der Oemajjaden werd opgevolgd door de tweede Islamitische dynastie, die van de Abbasiden (750-1258). Wederom werd de hoofdstad verplaatst, ditmaal naar Bagdad. In steden als Samarra en Bagdad werden kunstenaars en geleerden aangetrokken uit de rest van het Islamitische rijk. Binnen de kunsten en de wetenschappen vond een grote bloeiperiode plaats. De keramiekproductie in deze periode was zeer gevarieerd. Behalve ongedecoreerd loodglazuuraardewerk werd in deze periode ook keramiek vervaardigd waarbij tinglazuur werd toegepast, alsmede lusterglazuren en ingekraste sgraffito versieringen. In de loop van de elfde eeuw werd het Islamitisch grondgebied bevolkt door Turkse nomadenstammen en was de machtspositie van de kalief van Bagdad sterk gereduceerd. Het Rijk werd in feite

geregeerd door de Turkse Seldsjoeken. In de keramiek vonden belangwekkende technische en stilistische ontwikkelingen plaats, zoals de perfectionering van het tinglazuur, het onderglazuur schilderen op aardewerk en het gebruik van lusterglazuren. In 1258 werd Bagdad door Mongoolse troepen ingenomen, nadat twee jaar eerder Iran door de Mongoolse Il-Khanieden werd bezet. Zij zouden tot 1349 de macht hebben over Iran, Irak en delen van Anatolië. Rond 1295 bekeerden de Il-Khanieden zich tot de Islam en ont-

stond er een min of meer vreedzame en tegelijkertijd vruchtbare onderlinge beïnvloeding tussen Arabische, Turkse, Mongoolse en Perzische elementen. Tijdens de Mongoolse invasies (1369-1500) werd een groot deel van het oudere Islamitische culturele erfgoed vernietigd. Deze periode wordt gekenmerkt door een sterke culturele beïnvloeding vanuit China. Vanaf het einde van de veertiende eeuw werd Chinees porselein met een blauwe beschildering onder de glazuur in Iran geïmporteerd. Al snel ontstond een omvangrijke productie van aardewerk waarop dezelfde techniek werd toegepast. Door de verhoogde bouwactiviteiten werd er meer bouwkeramiek geproduceerd. Er werden nieuwe technieken ontwikkeld of verder geperfectioneerd. Mozaïektegels, tegels in cuerda-seca techniek en reliëftegels werden in deze periode op redelijk grote schaal vervaardigd. Nadat de Mongoolse overheersing van de Il-Khanieden en de Timoeriden werd beëindigd, kwamen de Safavieden aan de macht. Zij zouden regeren tussen 1502 en 1722. Aanvankelijk werd Tabriz het regeringscentrum, later zou men Isfahan tot hoofdstad verkiezen. Behalve een min of meer continue beïnvloeding vanuit China werd in deze periode ook de invloed merkbaar van de in het machtige Osmaanse Rijk geproduceerde keramiek. Het kleurrijk beschilderde en technisch zeer hoogstaande aardewerk

uit Iznik in Turkije behoort tot het fraaiste dat ooit in de Islamitische wereld werd geproduceerd.

Verbeterde techniek

Het in Iran en elders in het Midden-Oosten vervaardigde aardewerk kent een grote verscheidenheid aan toegepaste technieken. Ruwweg kan men de geschiedenis van de keramiek uit deze landen indelen in drie belangrijke perioden. Tussen de negende eeuw en het midden van de twaalfde eeuw werden de technische ontwikkeling en het uiterlijk van het aardewerk voor een belangrijk deel beïnvloed door de import van Chinese keramiek uit de T'ang en Sung periode. Deze voorwerpen werden gezien als exotische nouveautés en inheemse pottenbakkers probeerden de kwalitatief hoogstaande producten te evenaren. Voorwerpen van keramiek werden niet langer uitsluitend voor gebruik vervaardigd, maar kregen ook een decoratieve functie. Mede onder invloed van de drang om Chinese keramiek te imiteren werd de toepassing van het tinglazuur verbeterd en op grotere schaal toegepast. Tegelijkertijd werd naast de toepassing van het tinglazuur de slibdecoratie gebruikt. Voorwerpen werden bedekt met een dunne laag vloeibare klei, waarop vervolgens een loodglazuur werd aangebracht. Het loodglazuur had echter de eigenschap om tijdens het bakken te gaan vloeien, waardoor

de (beperkt) toegepaste kleuren aanzienlijk konden uitlopen. Om dit bezwaar tegen te gaan, werden decoraties veelal dik aangebracht en ontstonden robuust aandoende versieringen. De tweede periode waarin belangrijke verbeteringen met betrekking tot het productieproces werden gerealiseerd, vond plaats tussen het midden van de twaalfde eeuw en de veertiende eeuw. Als eerste werd in deze periode een redelijk harde zgn. fritte ontwikkeld. Fritte is een kunstmatig samengestelde klei, waaraan o.a. kwarts en gemalen glas werden toegevoegd. Waarschijnlijk werd deze nieuwe klei in Egypte ontwikkeld en kwam deze via Syrië in Iran terecht. Door deze 'uitvinding' was men nu in staat om dunwandig aardewerk te produceren, dat kon wedijveren met de door handelscontacten bekende keramiek uit China. Naast het dunwandige karakter van het voorwerp, werd het nu ook mogelijk om een harde, witte en nauwelijks poreuze scherf te produceren. De toepassing van een witte sliblaag op het voorwerp was door deze belangrijke technische verbetering niet langer noodzakelijk. Ongetwijfeld was het in China geproduceerde Ch'ing Pai hierbij een belangrijke bron van inspiratie. Als tweede verbetering gold de ontwikkeling van een nieuw alkalihoudend glazuur, dat zich aanmerkelijk beter aan het voorwerp hechtte. Dankzij de toepassing van de nieuw ontwikkelde frit-

te en het alkaliglazuur waren pottenbakkers nu in staat om voorwerpen te maken, waarvan de beschildering onder het glazuur werd aangebracht. In deze periode vond ook een belangrijke productie plaats van aardewerk, dat met een monochroom glazuur werd overtrokken. Naast de toepassing van kobaltblauw en turkoois, werden er ook voorwerpen vervaardigd met groene, bruine, gele en auberginekleurige glazuren. De derde belangrijke periode in de keramiekgeschiedenis van Iran begint in de veertiende eeuw met de introductie van het Chinese blauwwit porselein in het Midden-Oosten. Reeds eerder had men in de Islamitische wereld kennis gemaakt met de Chinese keramiek en had deze grote invloed uitgeoefend op de inheemse productie. Op grote schaal werden de Chinese voorbeelden nagevolgd. Soms werden ze letterlijk geïmitteerd, maar ook gecombineerd met Islamitische motieven. In de porseleinovens in China werden ook voorwerpen vervaardigd, die speciaal bedoeld waren voor de export naar o.a. Iran. De vormen en de decoraties zijn hierbij overduidelijk aangepast aan de afzetmarkt. Hiervan zijn goede voorbeelden te zien op de Ming afdeling in het museum.

De nieuwe afdeling Keramiek uit Iran is een belangrijke aanvulling op de rijke collecties van het Prinsessehof en is de moeite van het bezoeken meer dan waard.

Willem J. Terlouw is als hoofd collecties verbonden aan museum het Prinsessehof te Leeuwarden

Uilkema's beelden van het weidebedrijf in Friesland

Johan Frieswijk

Op 2 november organiseerde de vereniging Geschiedenis Beeld en Geluid in het Vakbondsmuseum in Amsterdam een conferentie over 'Ons eigen Arcadië'. 's Middags fungeerden de provincies Brabant en Fryslân als proefterrein voor een verkenning van dit onderwerp. De Friese bijdrage had als centraal thema drie motorrijders die Fryslân doorkruisten op zoek naar beelden: de oer-religie-professor Herman Wirth, de landbouwleraar Klaas Uilkema en de filmer Aalfs. Om het mystieke verleden vast te leggen maakten de heren gebruik van moderne middelen zoals de motorfiets en het lichtbeeld. In dit artikel de vraag of de landbouwonderwijzer Klaas Uilkema (1873-1944) met zijn foto's van het weidebedrijf een eigen (Fries) Arcadië wilde vastleggen.

Klaas Uilkema was een man met vele kwaliteiten, een brede belangstelling en kennis. Voor hem leek aanvankelijk een intellectuele carrière te zijn weggelegd. Hij stamde uit een boerenfamilie die echter tijdens de landbouwcrisis in de problemen kwam. Om die reden volgde hij de Rijksnormaalschool te Leeuwarden en werd onderwijzer aan een lagere school. In 1900 kreeg hij in dezelfde stad een benoeming aan de voormalige armenschool. In zijn vrije tijd behaalde Uilkema de acte voor landbouwonderwijs waarna hij – naast zijn baan aan de armenschool – als hoofd van en leraar aan de landbouw-wintercursussen voor boerenzoons werkzaam was. Deze cursussen, georganiseerd door de Friese Maatschappij van Landbouw, konden in de hele provincie gevolgd worden. Dat betekende

voor Klaas dat hij 's winters vier dagen in de week na schooltijd in het donker op zijn toerfietsje naar een cursusplaats trapte en om tien uur 's avonds pas weer thuis was.

Veelzijdige persoonlijkheid

Uilkema bleek bovendien een bekwaam amateur-fotograaf met oog voor het detail. Hij liet veel materiaal na, zoals een grote kist met 280 glasnegatieven. Deze opnames, gemaakt rond 1918 en betrekking hebbend op het weidebedrijf in Friesland, vormen de achtergrond van dit verhaal. De verzameling bevat daarnaast nog een groot aantal foto's van molens, terpopgravingen en nog wat andere zaken. Uilkema's brede kennis resulteerde in vele aansprekende nevenactiviteiten. In 1913 werd hij bekroond voor het

Klaas Uilkema.

vervaardigen van lesmateriaal over het exterieur van het rund. Een dergelijke standaardbeschrijving van de tekening van het vee was van groot belang voor het fokken van goed stamboekvee. Daarnaast hield hij zich bezig met de ontwikkeling van de boerderijtypen, eerst in Fryslân en vervolgens in de rest van Nederland. Voor dit onderzoek maakte hij vele foto's. In 1916 verscheen van zijn hand *Het Friesche Boerenhuis. Onderzoek naar het ontstaan van het tegenwoordige boerenhuis in Friesland*: het resultaat van zes jaar studie in de schaarse vrije tijd. Daarin weerlegde hij de tot dan algemeen geaccepteerde theorieën van de hooggeleerde Gallée. Zijn uitgebreide verzameling foto's, plattegronden en schetsen van boerderijen van uiteenlopende typen heeft onderdak gevonden bij de Stichting Historisch Boerderij Onderzoek in Arnhem. Op dit onderzoek zou hij zich na 1918 geheel storten. De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde stelde hem in staat zich van 1920 tot 1923 geheel aan dit wetenschappe-

De maaiers aan het werk.

Ook hooien was arbeidsintensief.

lijk werk te wijden. Tot een afgeronde publicatie kwam het niet; maar enkele jaren geleden verzorgde Ellen van Olst een tweedelige publicatie dat de betekenis van Uilkema zijn werk op dit terrein schetst, en een overzicht geeft van zijn nagelaten werk.

Realiteit en nostalgie

Doorgaans wordt Arcadië gebruikt om de pastorale vreugde van het werk op het platteland te bezingen, een gebied, waar de cultuur van de stad nog niet is doorgedrongen. Op de foto's van Uilkema echter geen naakte schone die met minstrelen picknicken tussen de hooischoven, maar meer met de realiteit overeenkomende beelden van hardwerkende boeren, arbeiders en arbeidsters. En zelfs dát levert ook nog wel eens een vleugje Arcadië op, zoals een lieflijk plaatje van een rustpauze laat zien. Bij de foto's van Uilkema hebben we overigens te maken met Arcadië in het kwadraat. De vraag of hij een Fries Arcadië heeft vastgelegd, wordt namelijk opnieuw gesteld door de publicatie van een selectie uit zijn foto's en teksten in boekvorm, zeventig jaar later als *Bylden fan it greidebedriuw yn Fryslân om 1918 hinne*. De lezer van nu zal die foto's met een zekere nostalgie bekijken. Zeker, wanneer hij of zij tot de oudere garde behoort, zelf afkomstig is van het platteland of stamt uit een agrarisch milieu. Dan gaat het om herkenning: zo zat ús pake vroeger ook op de maaimachine! Herkenning, romantiek en nostalgie

Een verkeerd geladen hooiwagen.

Het juist laden van de hooiwagen is een kunst op zich.

horen immers bij de beelden van een boerenbedrijf dat al lang tot het verleden behoort. Maar ook bij het beeld dat velen van Fryslân hebben. Door het gewicht van de agrarische sector heeft de Friese economie in de negentiende eeuw het karakter gekregen van een monocultuur. Wie in de geschiedschrijving het accent legt op modernisering en industrialisering, spreekt dan van een achterblijvende, stagnerende economische ontwikkeling. Dat geldt misschien nog wel voor de nijverheid in Fryslân, maar ook dat is maar ten dele correct. Dat hebben de Friese bedrijven in de twintigste eeuw wel laten zien. Zeker geldt dat voor de zuivelindustrie. Veeleer is in Fryslân sprake van een verlate maar met het landelijke patroon overeenkomende ontwikkeling. Een ontwikkeling overigens die de rest van het land steeds meer naderde, toen hier de landbouw en de landbouwindustrie van minder belang werden. De Friese agrarische sector was echter sinds het eind van de negentiende eeuw in al zijn onderdelen een modern bedrijf, waarin wetenschap, onderwijs, machines, fabrieken en rationalisering hun intrede hadden gedaan. Dat type bedrijf werd door Uilkema in tal van foto's vastgelegd. Zoals ook zijn foto's van de installatie van machines van het gemaal Tacozijl bij Lemmer, broodnodig voor een goede bemaling van de provincie, illustreren.

Landbouwonderwijs op hoog niveau

Bekijken wij nu de foto's van Klaas Uilkema met het oog op hetgeen verdwenen is. Uilkema zelf stonden destijds heel andere doelstellingen voor ogen. Zijn motief was veeleer het streven naar een in zijn ogen noodzakelijke modernisering van het boerenbedrijf en de bijdrage die een kwalitatief goed landbouwonderwijs daaraan kon leveren. Als landbouwleraar had hij namelijk geconstateerd hoe gebrek aan vak-kennis slechte resultaten gaf. In zijn eigen woorden: 'In plaats van minder, eist de hogere techniek hier dus meer arbeidsvaardigheid'. Wie de techniek van het maaien niet beheerste, leverde een slecht stuk werk af en dat ging ten koste van de bedrijfsvoering. Dus bestudeerde, tekende en beschreef hij de Mc Cormick-maaimachine tot in alle details, om zodoende de werking daarvan aan anderen te kunnen tonen. De foto's die Uilkema van het boerenbedrijf maakte zijn zondermeer de foto's van een landbouwleraar. Het gaat hier namelijk om lesmateriaal. In zijn lessen namen excursies naar de praktijk en het gebruik van lichtbeelden een belangrijke plaats in. Het gebruik van een koolstaafprojector om lantaarnplaatjes op een wit laken te projecteren was in die tijd zeer vooruitstrevend. Het ontwikkelen van de door hem gemaakte opnamen verzorgde Uilkema zelf. Hij vervaardigde daarnaast ook series voor zijn collega's in het landbouwonderwijs.

Mechanisering van het platte land

Voor de historicus is de nalatenschap van Uilkema een historisch document. Door het fotograferen van de landbouwmachines legt hij de komst van een nieuwe tijd in de landbouw vast. De foto's illustreren een bedrijfssoort in verandering: de snelle, voortgaande mechanisering en modernisering van het boerenbedrijf. Het handwerk op de boerderij maakt in de eerste decennia van de twintigste eeuw immers plaats voor het gebruik van landbouwmachines. Maaimachines zijn weliswaar al in de loop van de negentiende eeuw geïntroduceerd, maar het zal nog een halve eeuw duren voor ze geschikt zijn om in Fryslân op grote schaal te worden gebruikt. Dat had voor een deel met de kwaliteit van de machine zelf te maken - de messen moesten eerst worden aangepast aan het Friese gras -

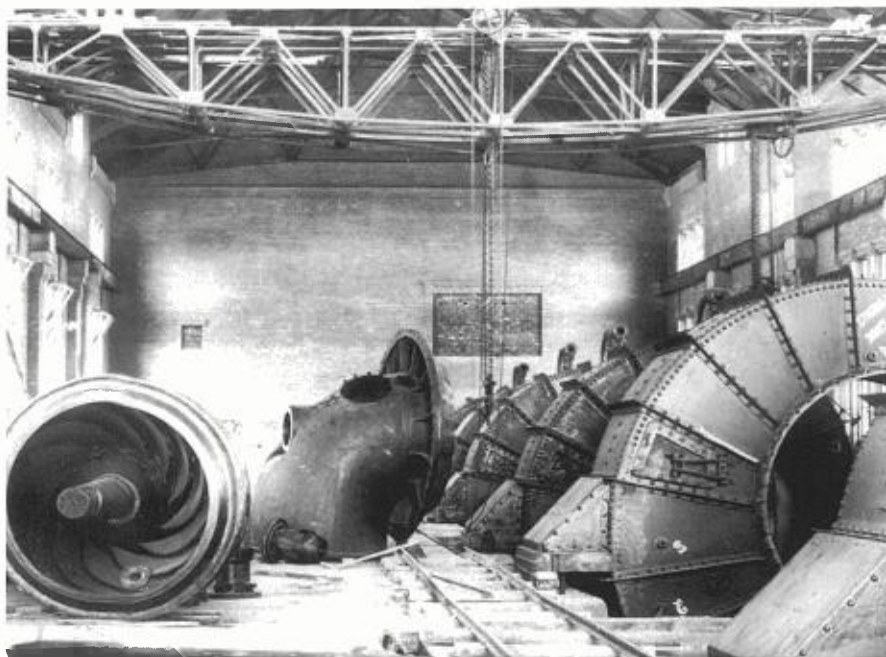
Het machinale tijdperk breekt aan.

maar vooral was een betere bemaling en drainage van de grond noodzakelijk om de maaimachine überhaupt in Friesland te kunnen gebruiken. Daarnaast wilde Uilkema echter ook het verdwijnende handwerk op de gevoelige plaat vastleggen. Hij noteerde: 'Ik achtte het van groot belang de verschillende werkwijzen in een serie lichtbeelden vast te leggen, mede om

te voorkomen, dat de heugenis aan 't geen eens was, totaal verloren ging.' Zo fotografeerde hij het maaien, keren, schudden en zwelen. Hij liet daarbij zien, dat daarbij de vrouwen en de jongste knecht vooraan stonden. Zij deden het lichtste werk. De sterkste mannen stonden achteraan met tot slot de boer zelf. Later gebeurde dit werk ook machinaal. Want naast de

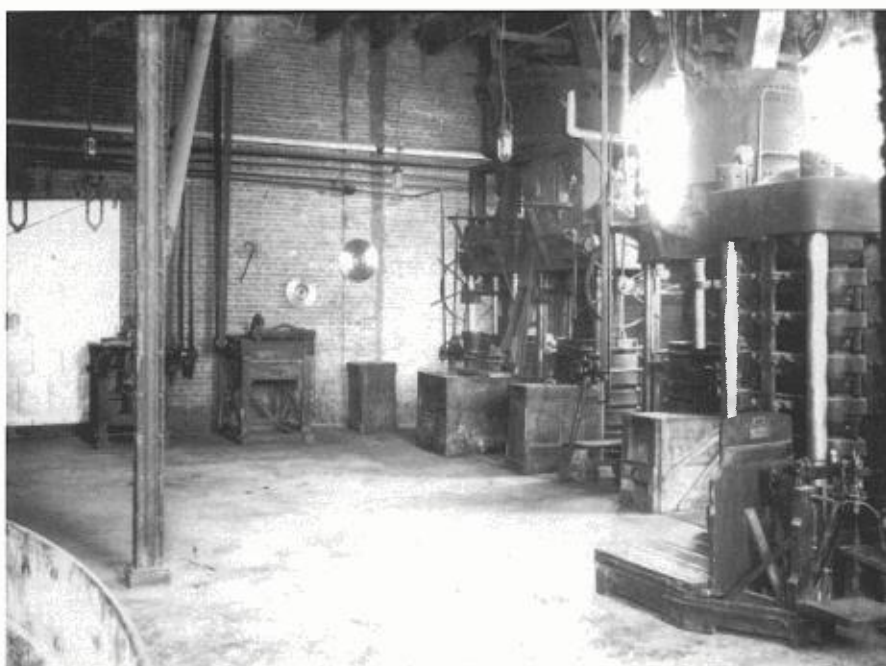
Het vervoer van het hooi vond over het water plaats met de hooipraam.

Het Woudagemaal te Tacoziyl.

maaimachine deden in het eerste decennium van de twintigste eeuw ook de hooihark, de hooikeerder en de hooischudder hun intree op het weidebedrijf. In 1913 kwam een gecombineerde hark-keerder-schudder in gebruik. Voor de machines liepen overigens toen nog paarden, maar ook dat was slechts een kwestie van tijd. In de jaren twintig verving de trekker vrij algemeen het werken met de paarden. De trekker komt echter op de opnamen van Uilkema nog niet voor.

Het was de bedoeling van Uilkema de foto's behalve als lesmateriaal tevens te gebruiken voor zijn nog te schrijven leerboek, dat *Het graslandbedrijf in Friesland* zou komen te heten. Het boek werd door uitgever A.E.E. Kluwer voor het jaar 1917 aangekondigd in de reeks 'Nederlandsche Landbouwbedrijven', maar het zou nooit verschijnen. Uilkema schreef voor zijn leerboek wel enkele hoofdstukken of delen daarvan en een inleiding, maar het historisch boerderij-

Ook in de fabrieken worden arbeidskrachten vervangen door machines.

onderzoek had inmiddels al zijn aandacht opgeëist. Uiteindelijk werden de door hem nagelaten teksten van het weidebedrijf gebruikt voor een historische beschrijving: de overgang van het handwerk naar de machine in de eerste decennia van de vorige eeuw, en de methoden die toen in zwang waren.

Romantisch beeld

Wanneer we naar het Friese Arcadië zoeken, kunnen we dus moeilijk bij Uilkema terecht. Hij fotografeerde en beschreef het moderne en rationele boerenbedrijf. Overigens zijn er verschillende vergelijkbare foto's van agrarisch Fryslân met een duidelijke pastorale intentie. Op ansichtkaarten 'Groeten uit Friesland' bijvoorbeeld, of in de Friese tijdschriften van het Interbellum, zoals *It Heitelân*, *Sljucht en Rjucht* en *Fen Fryske groun*. Daar werd de lente in romantische termen begroet, wanneer de ûngetiid, de tijd van het hooien en maaien was gekomen. Of ze dienden om Fryslân als platteland te laten zien. Daarbij gaat het echter veelal om een nostalgisch beeld van een dan reeds verdwijnend of reeds verdwenen Fryslân. De tijdschriften ademen doorgaans een conservatieve geest, doorspekt met romantische beschrijvingen van het boerenwerk en het goede verleden. Ze illustreren het beeld van een tijd die nooit meer terug zou komen. Foto's van het boerenbedrijf uit de oorlogsjaren plaatsten de beelden in de context van een ideologie, waarin de boer en zijn land gelijk werden gesteld met bloed en bodem. Boeren-cultuur werd beschouwd als de ware, historisch gewortelde cultuur, volkomen tegengesteld aan de oppervlakkige en materialistische stads-cultuur. Toen werd in het voetspoor van Herman Wirth een ideologisch gekleurd Fries Arcadië uitgebeeld, waarvan de beelden niet slechts letterlijk bruin waren gekleurd.

Roerig Franeker omstreeks 1893

"Ga naar huis mensen, er komen ongelukken"

Dirk R. Wildeboer

In de latere jaren van de negentiende eeuw waren hongeroptochten, stakingen en opstootjes, samenhangend met de opkomst van het socialisme een regelmatig verschijnsel. Vooral in Friesland dat zwaar werd getroffen door de grote landbouwcrisis werd veelvuldig geprotesteerd tegen armoede, honger en andere sociale misstanden. De Friese commissaris van de koningin maakte zich in de jaren 1890 grote zorgen over mogelijke verstoringen van de openbare orde. Ook de plaatselijke autoriteiten als burgemeesters hielden een scherp oog in het zeil. Als ongeregelde dreigden of de situatie gespannen en de plaatselijke politiemacht niet sterk genoeg was om een en ander in de hand te houden konden zij een beroep doen op de commissaris van de koningin om militaire bijstand.

en ook Wichers Wierdsma van liberale huize. Uit de correspondentie van de burgemeester met de commissaris komen we ook te weten hoe Wierdsma zelf tegen de 'sociale quaestie' aanzag. Hij vond dat het met de armoede van de arbeiders wel wat meeviel en hechte er maar weinig geloof aan. In een van zijn brieven aan Van Harinxma merkte hij op dat er in het algemeen geen armoede was. De kleine burgerij

De winter van 1892 op 1893 was langdurig en zwaar voor de arbeiders die nu helemaal zonder werk zaten met als gevolg voedselgebrek en andere ellende. In gemeenten als Leeuwarden, Harlingen, Dokkum maar ook in Franeker hadden de burgemeesters uit voorzorg en op grond van artikel 187 van de Gemeentewet een noodverordening vastgesteld. Samenscholingen op de openbare weg van meer dan vijf personen waren verboden. Indien nodig kon dus snel worden ingegrepen en dat zou weldra gebeuren in Franeker. Een schets van de gebeurtenissen onder andere aan de hand van de correspondentie tussen de burgemeester en de commissaris van de koningin.

De Franeker burgemeester

Mr. Wiardus Willem Wichers Wierdsma, geboren 14 januari 1853 te Wommels, was van 1887 - 1898 burgemeester van Franeker. Hij was in de voetsporen van zijn vader, Cornelis Wichers Wierdsma getreden. Die was net als hij meester in de rechten en werd later burgemeester van Hennaarderadeel. Onze Wichers Wierdsma junior trouwde op 35-jarige leeftijd met Marie Catharine Wilhelmine Sprenger uit Leeuwarden. Bij de huwelijksvoltrekking op het stadhuis te Leeuwarden waren als getuigen aanwezig zijn broer Pieter, fabrikant te Huizum en bovendien een getuige met een klinkende naam en een belangrijke functie, zijn oom mr Wilco Julius van Welderen, baron Rengers, 52 jaar oud, woonachtig te Leeuwarden en lid van de Eerste Kamer der Staten Generaal. In die jaren waren bijna alle burgemeesters

MANIFEST.

Burgers van Franeker!

De werkloze arbeiders van Franeker geven langs dezen weg hunne diepe verontwaardiging te kennen over de gehouden gemeente-raadsvergadering op Donderdag 29 December 1892, waarin de leden, op zes na, zich gedroegen als marionetten, terwijl de voorzitter de treurige moed had te zeggen, niet direct raad te verschaffen, maar de raadsleden wenschte mede te deelen, dat hij versterking (40 man infanterie en 10 huzaren) ontboden had, om de ongeregeldeheden? welke hier ter stede voorvielen, tegen te gaan.

In het geheel werd er geen notitie genomen van de arbeidersgezinde raadsleden, die de burgemeester wenken gaven tot werkverschaffing.

Alles wat deze mannen wilden doen tot oplossing der werkloosheid, stuitte af op de onwil des voorzitters, die beloofde in een volgende vergadering hiervoor gelegenheid te zullen geven. (Misschien, als de arbeiders reeds verhongerd zijn!)

De Franeker kiezers, waaronder de arbeiders niet gerekend kunnen worden, moeten zich schamen mannen naar den raad te zenden, die zich precies gedragen als . . . . . wassen beelden.

Eere aan de leden Hoekstra, Kamstra, v. d. Windt en Drager, daar zij getoond hebben nog een hart te bezitten voor hunne arme natuurgenoeten, om nog datgene te doen wat in hun vermogen was, nl. de voorzitter er op te wijzen, dat de tijden slecht zijn, en er redding moet komen. Deze echter verschuilt zich achter de bajonetten, gedragen door de zonen des volks, die, als zij weder in hunne krotten terug keeren, evenals die arme arbeiders, ook moeten hongerneliden. Ook geven alle arbeiders hunne afkeuring te kennen over 't feit, dat er vergunning is verleend tot het tappen van sterkendrank in de school, waar de soldaten hun verblijf hebben.

Manifest dat rond de jaarwisseling van 1892/1893 in Franeker werd verspreid. Het werd door de burgemeester aan de Commissaris der Koningin toegezonden.

Om mensen aan het werk te houden besloot de gemeenteraad het riool te laten schoonmaken. (Foto: Gemeentearchief Franeker).

had het zijns inziens veel kwader te verduren dan de arbeiders. 'De herbergen en kroegen, waar alleen arbeiders plegen te komen, waren gisteren stampvol gedurende den geheelen dag.' Intussen klaagden de eigenaren van koffiehuzen waar de burgerij placht te komen en de deelnemers aan de propagandawandeling, zagen er allermint armoedig of slecht gekleed uit. 'In tegendeel: enige mannen droegen zilveren of gouden versierselen en de vrouwen zilveren oorijzers, zoodat de geheel optocht niets geleek op een optocht van armen en werkelozen'. Verder constateerde hij onder meer, dat de arbeiders in Franeker zich "tam" hielden uit angst voor de in de stad gelegde militairen. Burgemeester Wierdsma kreeg het zwaar te verduren in zijn gemeente. Grove beledigingen werden op een bedekte manier, bij een lezing van de socialisten, naar zijn hoofd geslingerd, zoals later wordt verteld. Tijdens een vergadering van de gemeenteraad stelde een socialistisch gezind raadslid aan hem voor om van zijn jaarwedde (f. 6000,—) een bedrag van f. 5.500,— aan de armen te geven. Met het restant van f. 500,— kon zijn huishouding wel rondkomen. 'Ik moest mij maar gaan bekrimpen', aldus de burgemeester.

Welgezinden en socialisten

Zoals in vele andere Friese gemeenten werden ook te Franeker maatregelen

genomen om de werkloosheid te bestrijden. Bij sneeuwval konden mannen gaan sneeuwruimen voor tien cent per uur. Gezinnen werden in de gelegenheid gesteld iets te verdienen met het uitzoeken van erwten, hetgeen beloning van drie à vier gulden per week opleverde. De gemeenteraad besloot om een riool te laten schoonmaken, zodat er voor een aantal werkelozen tijdelijk werk was. Ruim tweehonderd personen gingen zich bij de aannemer van dit werk aanmelden om de klus te klaren, maar dit aantal was lang niet nodig. De burgemeester ging nu met de president armvoogd en de inspecteur van politie een honderdtal arbeiders uitzoeken, 'die hetzij door een groot huisgezin, door verhuur om den vorigen zomer te werken, en zo voort', in aanmerking kwamen. Hoewel in het rapport van de burgemeester aan de commissaris niet werd uitgelegd wat met dit 'en zo voort' werd bedoeld, kunnen we uit de volgende zinnen van het stuk wel opmaken waar dit op sloeg, want dan is er sprake van welgezinde tegenover socialistische arbeiders.

Het wordt bovendien duidelijk dat alleen de welgezinden voor werk aan het riool in aanmerking kwamen. Een aantal van de uitverkoren mannen begon op zekere dag met het werk, maar dit werd verhinderd door anderen die niet aan de slag mochten. Men eiste dat er voor iedereen werk was. Vervolgens

ontstond er 'tumult en complotten van 40 à 50 man, die bedelende en lastig wezende door de stad trokken'. De aanwezige politiemacht en de stedelijke schutterij waren niet in staat om in te grijpen. Wierdsma klaagde er over dat de gehele schutterij niet was te vertrouwen en hij alleen de beschikking had over een 'vertrouwd kader van 25 goedgekeurde schutters'.

Naar de mening van de burgemeester was het moment aangebroken dat om militaire bijstand moest worden gevraagd. Op 27 december 1892 verzocht hij de commissaris der koningin per telegram om onmiddellijk troepen te zenden, omdat 'een openbaar werk door moedwilligen (was) verhinderd'. Nog diezelfde dag zond Van Harinxma met de trein van 11.34 uur een detachement van veertig man onder leiding van een officier naar Franeker. De burgemeester werd verzocht voor inkwartiering te zorgen, liefst in één kwartier waar eveneens gelegenheid tot koken en ligstro aanwezig moest zijn. De mannen namen zelf hun dekens en kookgerei mee.

De infanterie werd ingekwartierd in een bewaarschool en de cavalerie kreeg onderdak in 'logement de Valk, waar eene goede stalling is'. Het bestuur van het Gesticht voor krankzinnigen had inmiddels in ruimte mate matrassen en dekens verstrekt, 'zodat de manschappen zeer tevreden zijn'.

Tumult bij het riool

In het proces-verbaal van de zitting van de arrondissementsrechtbank te Leeuwarden op 4 februari 1893 kunnen we de toedracht van het voorval lezen, dat leidde tot het verzoek van de burgemeester om militaire bijstand. Het schoonmaken van het riool werd uitgevoerd op de noordzijde van het zogenaamde West (nu Academiestraat). Het leegpompen gebeurde met een tonmolen en voor het in beweging brengen waren maar weinig arbeiders nodig. Niemand van de aanwezige werkelozen stelde zich echter beschikbaar. Op verzoek van de burgemeester gingen toen 'eenige graandragers' aan het werk. Omdat de werkelozen dit wilden beletten, plaatste men een cordon soldaten op ongeveer acht meter van de tonmolen. De 'kwaadwillige menigte' begon toen op te dringen, waardoor de militairen en de burgemeester met zijn politiemacht gevaar liepen in het open riool te worden gedrongen. Burgemeester Wierdsma zou toen wel

PROCES-VERBAAL van de openbare terechtzitting der Arrondissements-Rechtbank te Leeuwarden, bestemd voor de behandeling der strafzaken, op *Later* dag den *4 februari* 1893.

Nr. 1418

DER ROLLE.

De zitting wordt geopend des voormiddags ten tien uur en verder in het openbaar gehouden.
Tegenwoordig zijn de Heeren Mrs. *A. W. Chers Hoeckh*
Vice-President, *Jhr. G. v. Tichelaar van de Hoere* en *L. D. W. Postma* Voorzitter
Rechters,
Mr. *H. Ph. Westenberg*
Mr. *A. J. Tromp*
Substituut-Officier van Justitie en
Substituut-Griffier.

De deurwaarder roept op de zaak tusschen den Heer Officier van Justitie ambtshalve klager tegen

<i>I Sybren van der Ploeg 26 jaar;</i>	<i>VI Berke Abes Plantinga 32 jaar;</i>
<i>II Abe Strikwerda 27 jaar;</i>	<i>VII Hoolke Sytjes van der Ploeg 27 jaar;</i>
<i>III Hermannus Plantinga 36 jaar;</i>	<i>VIII Pieter Sytjes van der Ploeg 27 jaar;</i>
<i>IV Dirk Bouma 31 jaar;</i>	<i>IX Auke Terpstra 27 jaar;</i>
<i>V Hendrikus Tichelaar 30 jaar;</i>	<i>X Taetske Plantinga vrouw van Dirk Bouma 30 jaar kinderloos;</i>
- I tot en met IX allen arbeiders; allen behalve no IX geboren te Franeker.
no IX geboren te St. Jacobi's Parochie, allen omwende te Franeker.*

beklaagde *n*

twintig of dertig maal tegen de opdringende menigte hebben geroepen: 'ga naar huis mensen, er komen ongelukken'. Inspecteur Bijleveld schoot hierna met zijn revolver in de lucht, waarop de menigte een paar passen achteruit deinsde. Sybren van der Ploeg (26 jaar) probeerde het geweer van sergeant Wallis af te pakken. Bij het ontruimen van de Groenebrug wilde de 20-jarige Hendrikus Tichelaar niet weggaan. Ondanks herhaalde aanmaningen van de soldaat Drijfhout had hij 'schreyende van woede zijn klomp uitgetrokken, onder het zeggen der woorden: godverdomme, wat heb jij er mee nodig, ik zal je op de hersens slaan'. De klap met de klomp ving Drijfhout met zijn geweer op.

De straf

Tegen maar liefst tien personen, die op de zitting verschenen, was proces-verbaal opgemaakt. De getuigen à charge, respectievelijk de burgemeester, vier leden van het politiekorps en drie militairen, vertelden uitvoerig wat zich had voorgedaan. Getuigen à décharge waren niet komen opdagen, hoewel zich volgens de advocaat acht personen hadden gemeld. Bijna alle

beklaagden verklaarden dat ze bij het tumult aanwezig waren geweest, dat zij de aanmaningen om weg te gaan niet hadden gehoord en het onmogelijk zou zijn geweest om uit de mensenmassa weg te komen. Behalve van der Ploeg en Tichelaar hadden de overige acht beklaagden bijna niets anders gedaan dan in de voorste rij te staan. Ondanks aanmaningen hadden zij zich niet verwijderd. Toch kregen alle tien dezelfde straf - een jaar gevangenis - wat later in hoger beroep werd omgezet in zes maanden. De beschuldiging was: 'wederspanningheid gepleegd door meerdere personen met vereenigde krachten'. De enige vrouw onder de veroordeelden was Taetske Plantinga, de vrouw van Dirk Bouma. Zij had haar man, die ook zes maanden achter de tralies moest, uit de menigte weggehaald en niet geluisterd naar de waarschuwing van een militair 'vrouw ik zou liever weggaan'. Er valt niet aan de indruk te ontkomen dat er een voorbeeld moest worden gesteld en derhalve sprake was van een geval van klassenjustitie met als doel oproerige werkelozen rustig te houden en de openbare orde niet in gevaar te brengen.

Opruiende taal

De autoriteiten meenden alle reden te hebben voor het opleggen van deze zware straffen. Destijds hielden immers verschillende socialistische voormannen haast avond aan avond lezingen in zaal "Walhalla". In Franeker was een afdeling van de Sociaal Democratische Bond. De bijeenkomsten werden steeds bezocht door leden van het politiekorps. Als regel maakten deze een verslag van de redevoering(en), dat de burgemeester naar de officier van justitie zond. Wanneer sprake was van opruiende taal of beledigingen, kon een aanklacht worden ingediend. Omdat in die tijd verschillende Friese propagandisten zich hieraan schuldig maakten en in de gevangenis terechtkwamen, waren de sprekers heel voorzichtig met hun woorden. Poutsma uit Sneek zou in Franeker volgens een politierapport het volgende hebben gezegd: "Het ware te wenschen arbeiders dat ieder van jullie een revolver en patronen in je zak had om er op in te kunnen schieten. Ik mag niet zeggen schiet op de soldaten en ik zeg dat ook niet, maar wanneer ik het zeggen mocht, zoude ik het zeggen. Het is echter

dom zulke dure revolvers te kopen. Het recept om ze te maken staat in "Recht voor Allen". Ik mag niet zeggen schiet die soldaten met dynamiet de lucht in, maar als ik het zeggen mocht, dan zeide ik het".

Ook op 8 januari 1893 was er volgens burgemeester Wierdsma door Schaper een 'heftige en gemene' lezing gehouden. Hij schreef dat het bijna onmogelijk was geweest om een deugdelijk verslag te maken, omdat de politiebeambten in de volle en benauwde zaal, waarin ze zich nauwelijks konden bewegen, hun werk moesten doen. Bovendien werden ze door 'persoonlijkheden gesard, geplaagd en beledigd'. Poutsma maakte het in zijn rede nog bonter, aldus de rapportage aan de commissaris der koningin. Hij opende zijn toespraak met te stellen dat hij wetten noch politieverordeningen erkende, omdat zij niet door de arbeiders waren gemaakt. Vervolgens gaf Poutsma een laatdunkende definitie van een burgemeester/meester in de rechten, waar uiteraard Wierdsma mee werd bedoeld. 'Een burgemeester-meester in de rechten is een domme ellendeling, te dom om lid te zijn van de klassenjustitie en om mede aan de groene draaitafel te zitten, daar hij niet begrijpen kan de lelijkheid die de justitie uitvond om de arbeiders te knoeien. Wanneer men daar niet eens meer geschikt voor was en men hem toch uit de staatsruif wilde laten eten, dan werd zo'n ellendeling nog burgemeester'. De verslaggever stelde voorts vast dat ook de rijksveldwachter en de inspecteur van politie belachelijk werden gemaakt, alles uiteraard onder groot applaus. Door zulk ongestraft sarren en beledigen leed het prestige van zowel hoger als lagere ambtenaren 'in ergen mate'.

Morgenrood

Tjeerd Stienstra exploiteerde in Harlingen een volksgebouw (zie de bijdrage van Jo Huizinga elders in deze aflevering). Met een aantal geestverwanten was hij oprichter van het socialistisch blad 't Morgenrood'. In het weekblad verscheen op 28 januari 1893 een ingezonden stuk waarin 'een wreker' zijn gal spuwde over de Franeker inspecteur van politie Flierman. Volgens de scribent tarte hij de arbeiders door hen in alle opzichten niet te erkennen, onder meer door ondanks het verzoek van de voorzitter op een vergadering te roken. Flierman ontzag

zich evenmin om zijn sabel te trekken en sprekers te verbaliseren. 'Is het dan een wonder dat de arbeiders ter gelegener tijd gebruik maken van hun macht? Want arbeiders, bedenk uw macht is groot, vereenigt u en ge kunt u verlossen'. Wegens het beledigen van een burgemeester en vanwege herhaalde opruiende taal in het blad verdween Stienstra een jaar in de gevangenis. 't Morgenrood' bleef nog tot 1898 bestaan.

Revolutie?

Het is bekend dat in de jaren negentig van de negentiende eeuw een heilig geloof groeide in de revolutie. Een vrouw uit Grou nam in die tijd een grote zak mee naar de drukbezochte meeting van de socialisten in Leeuwarden. Ze deed dat voor het geval op die dag de revolutie zou uitbreken en het bezit der rijken kon worden verdeeld. In Franeker meenden de geplaagde autoriteiten ook een aanwijzing te hebben dat door bepaalde personen aan een mogelijke opstand werd gedacht. Voor de aanvang van een lezing op 30 december 1892 had de politie een gesprek afgehuisterd van de hier aanwezige socialistische voormannen Jan Stap en Tjeerd Stienstra. De burgemeester voelde zich verplicht om, het zekere voor het onzekere nemende, ook de inhoud daarvan aan de commissaris der koningin in Leeuwarden door te geven 'in het midden latende of aan dit gesprek veel of weinig waarde moest worden gehecht'. Volgens de politie behoorde het zoveel mogelijk onrust zaaien in steden en plattelandsgemeenten tot het plan de campagne. Vervolgens zou men als de onrust op volle gang zou zijn gekomen naar Leeuwarden trekken. Omdat de troepen zich inmiddels elders zouden bevinden om de onrust de kop in te drukken konden de socialisten in de provinciehoofdstad het heft in handen nemen. Aangezien zij van tevoren de telegraaflijnen en de rails zouden hebben doorgesneden en opgebroken, zouden de autoriteiten hulp uit Holland wel vergeten. Ook rapporteerde burgemeester Wierdsma dat de plaatselijke ijzerhandelaar Sjollema door enige hem onbekende personen was gevraagd, of hij ook tweehonderd revolvers in voorraad had en deze kon leveren. Sjollema, 'een zeer ordelievend man', had hierop ontkennend geantwoord. Op verzoek van Wierdsma hadden Sjollema

en nog een andere ijzerhandelaar beloofd alleen wapens te zullen verkopen aan hen bekende en vertrouwd staande personen.

Berichtgeving

De Franeker Courant besteedde uiteraard aandacht aan de gebeurtenissen in de stad. Uit de berichtgeving blijkt zonneklaar dat de redactie niet bepaald aan de kant van de socialisten stond. Men gaf zelfs goede raad aan de lezers. Uit de krantenberichten kunnen we eveneens de conclusie trekken dat er inderdaad honger en gebrek werd geleden. Zo valt te lezen dat rond de jaarwisseling van 1892/1893 levensmiddelen werden uitgereikt door enkele ingezetenen, maar ook dat de algemene armvoogden onder militaire bescherming hun zitting hielden. Voorts zorgde het ongewone militaire vertoon voor een levendige sfeer op straat, aldus de krant en de volksgaarkuken werkte op volle toeren. De krant ontried zijn lezers mee te doen aan optochten, zelfs al was het uit nieuwsgierigheid en ook de kinderen zoveel mogelijk thuis te houden. Als 'het gewoel niet nodeloos wordt vermeerderd', zouden de autoriteiten immers een beter beeld krijgen van 'den feitelijken toestand'. Daarmee zouden zij de werkelijk noodlijdende medeburgers beter aan werk en brood kunnen helpen en ook de openbare orde gemakkelijker kunnen handhaven, aldus het gezagsgetrouwe nieuwsblad. De militairen bleven precies twee maanden in de oude academiestad gelegerd. Op 27 februari 1893 keerden zij weer naar hun garnizoen terug. De plaatselijke autoriteiten konden met genoegen vaststellen dat de gemoederen tot rust waren gekomen, 'zowel door het beginnen van het landwerk, als door het krachtig optreden der justitie'. Burgemeester Wichers Wierdsma kreeg in 1898 op eigen verzoek een eervol ontslag uit zijn functie en kwam in 1904 uiteindelijk toch nog achter "de groene draaitafel" te zitten. In dat jaar werd hij namelijk tot kantonrechter/plaatsvervanger te Hilversum benoemd.

Dirk R. Wildeboer (1935) is geboren te Sexbierum en woont sinds 1964 in Buitenpost. Publiceert namens de Stichting Oud-Achtkarspelen maandelijks in het "Nieuwsblad van Noord-Oost Friesland".

Friese rijkdom in landkaarten vereeuwigt

Meindert Schroor

In 1846 publiceerde de Leeuwarder stadsarchivaris Wopke Eekhoff tezamen met de Leidse uitgever, antiquaar, verzamelaar en schrijver Johannes Tiberius Bodel Nyenhuis *De Algemeene Kaarten van de provincie Friesland*. Het was een overzicht van ruim 100 pagina's van de provinciekaarten die tot op dat moment van Friesland waren gepubliceerd. In november jongstleden kwam na ruim anderhalve eeuw de langverbeide opvolger van dit inmiddels uiterst zeldzame boekje uit, getiteld *Hoogtepunten van de Friese cartografie*. Het werk werd samengesteld door de collectioneur Piet J. de Rijke uit Oranjewoud.

Cartobibliografie

De titel van het nieuwe overzicht in groot formaat (32 x 40 cm.) is enigszins misleidend.

Het werk behandelt namelijk alle, tot dusverre bekende overzichtskaarten (provinciekaarten) van Friesland, waarvan overigens de meeste buiten Friesland en door niet-Friezen werden gemaakt. Van de 115 provinciekaarten die in de cartobibliografie (lijst van provinciekaarten) worden genoemd is nog geen 10 % in Friesland of door Friezen vervaardigd. In *Hoogtepunten van de Friese cartografie* zijn trouwens niet alleen provinciekaarten opgenomen. Het boek bevat ook kaarten van de goën, grietenijen, stads- en dorpsplattegronden en kaarten van dijken, verveningen en slattingswerkzaamheden. In zijn inleiding bij de presentatie benadrukte de auteur dat het oorspronkelijk zijn bedoeling was om alleen de provinciekaarten op te nemen. Op verzoek van de uitgever – naar wij aannemen uit commerciële overwegingen – werden de andere kaarttypen eveneens opgenomen. Inleiding zowel als de kaartselectie ontkomen hierdoor niet aan een zekere onevenwichtigheid. De toelichtingen op de stadsplattegronden, de slattingkaarten en de grietenijkaarten enzovoorts zijn min of meer achter de uitgebreide cartografische en chronologische toelichting op de provinciekaarten geplakt. Het toegevoegde karakter van de overige kaarttypen blijkt ook uit de wijze waarop ze worden beschreven. Dit gebeurt in de vorm van beknopte historisch-geografisch getinte schetsjes van het kader waarbinnen zij tot stand kwamen. Voor de summiere beschrijving van de stadsplattegronden geeft de auteur overigens als reden op dat het komende jaar bij de Fryske Akademy (in samen-

werking met Canaletto te Alphen aan den Rijn) de langverbeide twee Friese delen (zeesteden en landsteden) in de reeks *Historische plattegronden van Nederlandse steden* zullen verschijnen.

Onderlinge samenhang

Toch is dit niet mijn voornaamste kritiek. Vooropgesteld, de Rijke heeft zich met name in zijn cartobibliografie van een belangrijke taak gekweten. Zo kon ik al meteen een verschillende malen herdrukt kaartje uit Guicciardini aan de hand van zijn lijst van provinciekaarten dateren. Wat mij echter het meest stoort is de wijze waarop de geselecteerde kaarten zijn afgedrukt. De uitgever heeft weliswaar en terecht gekozen voor een echte atlas, dat wil zeggen voor een gebonden kaartenboek. Het publiceren van losse kaarten in een grote onpraktische map zal ongetwijfeld geschikt zijn voor raadpleging op ruimbemeten tafels in geruisloze studiezalen van grote bibliotheken, voor het gebruik thuis zijn zij een crime. Het bij elkaar binden van kaarten onderstreept daarentegen hun onderlinge samenhang en biedt de gelegenheid toelichtende teksten bij de afgedrukte kaarten te plaatsen. Helaas blijven ze in *Hoogtepunten* beperkt tot een regelige bijschriften. Maar liefst zes provinciekaarten bestrijken ruim één en een kwart pagina en hetzelfde geldt voor een tweetal stadsplattegronden en de bekende kaart die Pieter Idserds Portier in 1757 van de Bolswarder Trekvaart vervaardigde. Daardoor resteert op 36 van de 69 kaartpagina's naast of onder de kaarten een nagenoeg oogverblindende witte bladzijde. Op die witte zee hadden wat mij betreft andere kaartvoorbeelden of nog beter toelichtende teksten kunnen worden afgedrukt. Het is een raadsel waarom niet is geko-

zen voor staande afbeeldingen waarbij op elke bladzijde één bladvullende kaart werd afgedrukt zoals onder andere in het in 1974 verschenen *De kaarten van Groningerland* van Vredenberg-Alink. Het laatste werk deelt de uiteenlopende provinciekaarten ook in kaartfamilies in. De beide grietenijkaarten van Eekhoff (Opsterland en Franeke-radeel) waren zo veel beter tot hun recht gekomen dan thans het geval is.

Landmeters en geografen

In dit kader valt het helemaal te betreuren dat de mijns inziens fraaiste zestiende-eeuwse kaart van (een deel van) Friesland – te weten de kaart die Jan Jansz. uit Sint Annaparochie in 1570 van Conincklijcker Maesteits Bilt tekende – op pagina 87 hierdoor vrijwel onleesbaar is afgedrukt. Op de tegenover gelegen pagina vinden we de manuscriptkaart van datzelfde Bildt uit 1545. Die wordt sinds J.G. Avis er in 1934 over publiceerde toegeschreven aan Jacob van Deventer. Een vergelijkbare kaart werd enkele jaren later (1556) door de Leeuwarder landmeter Jacob Heeres, alias Pastouw gepubliceerd. Avis zelf wist te melden dat de keizerlijke 'cairtmaicker' in 1545 slechts vier dagen in Friesland is geweest en wel 'up Key Mat veenen ende voerts tot Hogebeinthem'. Waar die venen lagen is onbekend en alleen het Bildt en het Nieuw-Kruisland staan bekend als keizerlijk domein. Zelfs de productie Van Deventer zal niet in staat zijn geweest op basis van een bezoek van hooguit vier dagen het Bildt als ook Terschelling en Ameland op een dergelijke gedetailleerde wijze in kaart te brengen. Hij zal als geograaf dan ook gebruik hebben gemaakt van de gegevens van locale landmeters en daarvan lijkt Heeres de meest aangewezen persoon. Avis weet te melden dat Heeres in 1545 diverse malen als landmeter op het Bildt en in die tijd ook op Terschelling werd ingeschakeld. Het is onbegrijpelijk dat tot dusverre niemand de relatie heeft gelegd tussen een landmeter als Heeres en een kaartteknicaar/geograaf als Van Deventer en het is slechts een voorbeeld. Sinds Adriaan Metius stond de landmeetkunde aan de Franeke academie op een hoog

peil en dat bleef zo tot ver in de achttiende eeuw. De slatings- en dijkkaarten van Pieter Idserds Portier en zijn leermeester Willem Loré getuigen daarvan. Maar over de opleiding, de admisse en het werk van Friese landmeters komen we nauwelijks iets aan de weet. Zo zijn er ook elders over de totstandkoming van meerdere kaarten verhelderende opmerkingen te maken op de maagdelijk witte vlakken die in deze uitgave voorkomen. Het standaardwerk over de Friese cartografie moet dus nog worden geschreven.

Bestuurlijke percepties

Desondanks is het kaartenboek toch een nuttig en fraai werk geworden. Nuttig vanwege zijn uitgebreide cartobibliografie maar ook dankzij de naar een breed publiek toegeschreven inleiding. Fraai vanwege de toch vrij groot afgedrukte kaarten, waarvan naast de eerder genoemde een aantal beslist onscherp is (bv. de beide provinciekaarten van Eekhoff op pagina's 60 en 61). Juist dat fraaie karakter met de cartouches en de dikwijls allegorische randversieringen met hier en daar opdrachten geven het belang aan dat met name in de zeventiende eeuw door publieke opdrachtgevers en private uitgevers aan de cartografie werd gehecht. Vooral de eerstgenoemden kregen een Friesland voorgeschoteld, zoals ze het zich graag voorstelden, een zelfstandig gewest met een eigen gezicht en een rijke traditie die mede werd onderstreept door de vele afgebeelde stinsen en states.

Dergelijke percepties zullen de toenmalige provinciebestuurders ongetwijfeld aanleiding hebben gegeven tot het verstrekken van opdrachten aan vader en zoon Schotanus en naderhand aan Wopke Eekhoff. Hun landbeschrijvingen en atlassen zijn de ware hoogtepunten van de Friese cartografie en zij geven aan dat Friesland ten tijde van de Republiek, niet alleen qua financiële inbreng, maar wellicht nog meer in cartografisch opzicht de tweede plaats toekwam onder de gewesten.

Piet J. de Rijke, *Hoogtepunten uit de Friese cartografie*, Leeuwarden, Friese Pers Boekerij, 2001, 114 pag. f 125,61 (€ 57,-).

In memoriam Samme Zijlstra

Samme Zijlstra (Haulerwijk 23 juli 1953 - Leeuwarden 10 november 2001) promoveerde na zijn studie geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen op het proefschrift *Nicolaas Meynderts. van Blesdijk: een bijdrage tot de geschiedenis van het Davidjorisme* (1983). Promotor was prof. dr. A.F. Mellink en copromotor prof. dr. W. Nijenhuis. Toen al toonde hij zijn ijver, want in het jaar van zijn promotie publiceerde hij tevens in de reeks "Drentse historische studiën" het boekje *Des lieven geldes isser an alle oorten gebreck: een overzicht van de inkomsten en uitgaven van de landschap Drenthe tussen 1600 en 1745* (Assen 1983).

Samme concentreerde zich, in het spoor van zijn leermeester Mellink, op de linkervleugel van de Reformatie, aanvankelijk bij zijn promotieonderzoek dus op het radicale Davidjorisme en later op de vroege geschiedenis van de iets minder radicale dopersen. Mellink had daartoe een indrukwekkende reeks bronnenpublicaties opgezet onder de titel *Documenta anabaptistica neerlandica*, en het laatste, zevende deel werd na de voortijdige dood van de meester door Samme voltooid en uitgegeven: *Friesland (1551-1601) and Groningen (1538-1601)* (Leiden 1995).

In 1990 was Samme in dienst getreden van de Fryske Akademy om op projectbasis een aantal onderzoeken te verrichten. Als een stille kracht toonde hij zijn inzet door steeds keurig op tijd een gedegen monografie af te leveren. Zo verschenen bij de Fryske Akademy achtereenvolgens: *Skiednis fan Eastdongeradiel* (1992), *Het geleerde Friesland - een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650* (1996; met een uitgebreide gegevensbestand over Friese studenten uit de behandelde periode) en tenslotte *Om de ware gemeente en de oude gronden: geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (2000). Dit laatste werk kan men gerust een "magnum opus" noemen, want het vervangt in feite oudere standaardwerken over de geschiedenis van de doopsgezinden. Inmiddels was Samme begonnen met een volgend project, Mennisten in de Friese zuidwesthoek 1650-1811, in het bijzonder gericht op het interessante verschijnsel van de elitevorming en op de sociale stijging van de doopsgezinden. Helaas, het resultaat van dit onderzoek wordt ons nu onthouden.

Naast al deze monografieën schreef Samme tal van artikelen in bundels en tijdschriften. Nooit deed men tevergeefs een beroep op hem en steevast leverde hij de kopij op tijd af. Zelf was hij mederedacteur van de VNK-bundel *Vroomheid tussen Vlie en Lauwers: aspecten van de Friese kerkgeschiedenis* (Delft 1996), met daarin van eigen hand een bijdrage over de positie van de oudste in de vroege doperse gemeenten. Talrijk zijn zijn bijdragen in het tijdschrift *Doopsgezinde bijdragen* en enkele doperse voormannen beschreef hij voor het *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* deel 5. Opmerkelijk is dat hij hierin ook zijn leermeester Mellink portretteerde, met wie hij zich, zoals gezegd, congeniaal moet hebben gevoeld.

Als geleerde blonk Samme Zijlstra uit, maar in de dagelijkse omgang was hij uiterst terughoudend en verlegen. Hij was geen man om losjes mee te babbelen, al kon hij in gezelschap zichtbaar genieten van "small talk" - vooral wanneer hij daarbij een sigaar kon opsteken. En dan kwam er wel op een onverwacht moment een nuchtere, maar rake opmerking. Een uitmuntend geleerde en een markante persoonlijkheid is ons ontvallen.

Jacob van Sluis

Nynke, een film van Pieter Verhoeff

“Het verhaal stelt zijn eigen wetten”

Yme Kuiper

Het zaaltje van het Leeuwarder Filmhuis is afgeladen vol op die regenachtige morgen van de negende november 2001. Aandachtig luistert het voor het overgrote deel jonge gehoor naar Pieter Verhoeff, regisseur van de succesvolle speelfilm *Nynke*. Een liefdesgeschiedenis. Verhoeff is eregast van het de daags ervoor begonnen Noordelijk Film Festival. Op drie achtereenvolgende dagen zal hij workshops houden over zijn jongste geesteskind. Ik kies voor de eerste workshop, waarin scenario, casting en acteren centraal zullen staan. Maar voordat Verhoeff en hoofdrolspeelster Monic Hendrickx het gezelschap vertellen over hun ideeën en ervaringen bij *Nynke* wordt eerst de film gedraaid. Zelf had ik die begin september, op de avond na de officiële première in De Harmonie te Leeuwarden, al eerder gezien.

Ook deze tweede vertoning verandert mijn aanvankelijk enthousiasme voor de film in het geheel niet. Zij maakt me zelfs extra nieuwsgierig naar Verhoeffs commentaar op *zijn* Nynke van Hichtum. In de map met stukken ter voorbereiding op de workshop kwam ik al de door de regisseur zelf geautoriseerde typering van *Nynke* tegen: “een liefdesgeschiedenis over een vrouw, de beroemde kinderboekenschrijfster Nynke van Hichtum, die er een half leven over gedaan heeft om uit de schaduw van haar man, de staatsman en dichter Pieter Jelles Troelstra, te komen. Een film over een vrouw die haar plaats in de wereld zoekt, over het conflict tussen moederschap en ambitie, tussen liefde en onafhankelijkheid.”

Een vrouw als hoofdpersoon

Bij de aftiteling valt me nu op dat direct na de naam van de regisseur het zinnetje “naar een idee van Aukje Holtrop” komt. Als het licht aanfloept klinkt er applaus. Vervolgens zet Verhoeff zich achter de tafel, waarop hij een hele stapel boekjes deponiert. Helaas blijkt Monic Hendrickx op het laatste moment niet te kunnen komen. Zij is enkele weken geleden van een dochter bevallen die kennelijk nog veel zorg nodig heeft. Twee andere acteurs, die vrij kleine rollen in de film spelen, zullen haar vervangen. Verhoeff begint met een verhaal over zijn notitieboekjes. Daarin had hij vanaf de dag dat hij definitief had besloten een film over het leven van Nynke van Hichtum te maken zijn invallen genoteerd. De eerste aantekening dateerde van 3 maart 1997. De

man besloten hun twee kinderen naar scholen in het buitenland te sturen. Wat een thema: een schrijfster die een moeder schept die in erbarmelijke omstandigheden alles voor haar tien kinderen overhad, terwijl zij zelf er nog niet eens twee kon grootbrengen.

Geen geschiedenis maar fictie

Vele jaren later had de journaliste Aukje Holtrop, van *Vrij Nederland* en de

Pieter Jelles nodigt Nynke uit voor een etentje in Groningen.

idee van zo'n film deed hem echter aarzelen: weer veel dialoog in het Fries, weer een film over historische personen en weer het leven in socialistische kring. Maar daar stond iets tegenover ... voor het eerst een vrouw als hoofdpersoon, want – dat stond voor hem vast – het leven van de bekende Pieter Jelles Troelstra moest nu maar eens verteld worden vanuit het perspectief van zijn vrouw Sjoukje Bokma de Boer. Al in de jaren 1980 speelde Verhoeff met de gedachte van een film over de kinderboekenschrijfster. Dat was toen hij ergens had gelezen dat ten tijde van de verschijning van Afke's tiental de schrijfster en haar

VPRO, en zelf geruime tijd bezig met een biografie over Nynke van Hichtum, Verhoeff weer eens herinnerd aan zijn plannen met Nynke. Naast het materiaal van Holtrop, zo vertelde de regisseur in de workshop, had hij voor het scenario gebruik gemaakt van de collecties over Troelstra en Van Hichtum van het FLMD te Leeuwarden, van de biografie van Tineke Steenmeijer-Wielenga (*De oare helte*) en van gegevens van Hendrika van Tes. De laatste had hem op het spoor gezet van de interesse van het echtpaar Troelstra voor het spiritisme. Wie de biografie van Tineke Steenmeijer kent (“meer geschiedenis en

dus dichterbij de werkelijkheid dan een roman", aldus Verhoeff), merkt bij het zien van de film dat Verhoeff rijkelijk uit haar boek heeft geput. Opvallend is dat Verhoeff veel meer dan Steenmeijer de nadruk legt op, zoals dat bij de vakhistorici heet, het gender-perspectief: de visie dat de rollen die vrouwen in hun openbare en privéleven mochten en moesten spelen niet berusten op hun aangeboren eigenschappen maar dat deze nauw waren verbonden met door mannen bepaalde conventies. Dat perspectief omarmt Verhoeff nadrukkelijk door bijvoorbeeld toevoegingen in zijn film op terreinen als psychiatrie en seksualiteit. Bij Tineke Steenmeijers met fictie omwikkelde historische biografie springt vooral in het oog dat Nynke van Hichtum zich voortdurend zwak en ziek voelde. Pieter Verhoeff daarentegen wilde echter laten zien wat voor een wereld achter haar ziekelijkheid school, zaken als erotiek en on vervulde wensen. Is het juist hier dat we op de invloed van Aukje Holtrop stuiten? Ook Troelstra's Gedenkschriften zullen Verhoeff geïnspireerd hebben, hoewel hij zijn publiek voortdurend blijft voorhouden dat hij niet aan "geschiedenis heeft willen doen, maar aan fictie". Zelfs een documentaire leunt sterk op fictie, stelt Verhoeff, en nog "nooit heb ik de werkelijkheid zo gelogen als in mijn autobiografische tv-serie De vuurtoren". Ik kan hem hier goed volgen. We gaan immers toch ook niet naar Shakespeares drama Macbeth om de geschiedenis van Schotland te leren kennen? Nee, wat na zo'n voorstelling moet blijven hangen is het beeld van een vorst die van al zijn macht is beroofd. Toch toont Verhoeff in ander opzicht wel zijn fascinatie voor de geschiedenis. Kleding, interieurs van huiskamers, de stand van de wetenschap – dat soort zaken in de film moet sporen met de tijd van rond 1900. Verhoeff rept in dit verband over "historisch verantwoord", maar het gaat hier natuurlijk vooral ook om de overtuigingskracht van de film, die bewust versterkt wordt door de toeschouwer in de sfeer van een bepaalde tijd te brengen.

Een zwak voor Pieter Jelles

In haar bespreking van de film in *NRC Handelsblad* schrijft Elsbeth Etty, zelf gepromoveerd op een fraaie biografie over Henriëtte Roland Holst (*Liefde is*

Nynke met haar vader ds. Bokma de Boer op het Wad bij Nes.

Nynke tussen voor Pieter Jelles applaudiserende arbeiders.

Nynke met haar beide kinderen Diewuke en Jelle.

heel het leven niet), dat Verhoeff "vrij nauwgezet" de historische feiten volgt. In de workshop verhaalt Verhoeff over Etty's aanwezigheid bij de première van de film en hoe beducht hij was voor haar oordeel. "Prachtig, prachtig, het klopte helemaal", had de recensente hem, tot zijn grote opluchting, na afloop laten weten. 'Nynke's huwelijk' is de kop boven Etty's paginagrote bespreking – een treffende titel, die eigenlijk de lading van de film beter dekt dan Verhoeffs eigen vondst 'een liefdesgeschiedenis'. Dat neemt niet weg dat het nauwgezet volgen van de historische feiten, zoals zij dat stelt, zeker een overdrijving is. Nog opvallender in Etty's bespreking is haar breed uitgemeten afkeer van de persoon Pieter Jelles Troelstra, een uiterst negatief oordeel dat alomt heerst in kringen van anarchisten en communisten, toen en nu. Een van de grootste ijdeltuinen uit de Nederlandse politiek, vindt Etty, een man die niemand naast zich kon velen. Al in haar genoemde biografie had zij Troelstra's rol bij de Spoorwegstaking van 1903 uitvoerig geanalyseerd en gehekeld. Waren het toch niet vooral de minder sympathieke kanten van Troelstra, die Verhoeffs *Nynke* ook duidelijk belicht, die Etty voor zijn film deden vallen? "En toch heb ik een groot zwak voor Pieter Jelles", verzucht Verhoeff, nadat hij is ingegaan op de in de kritiek op zijn film opduikende terechtwijzing dat Pieter Jelles al te negatief was neergezet. Het was hem trouwens opgevallen dat dit juist meer de visie van mannen dan van vrouwen was. Bovendien wat was er op tegen dat menig man zich na de film afvroeg of hij zelf ook niet zo'n klootzak was geweest.

Eigen wetten

Dit soort kritiek, vaak ook uit de hoek van historici, deed hem denken aan de conflicten indertijd met Hans Sleurink over de verfilming van de Hogerhuiszaak in wat uiteindelijk *De dream* zou worden. Sleurink vond dat Verhoeff bezig was de historische werkelijkheid te schenden. Maar, zo wierp de regisseur hier nog maar eens tegen, "het verhaal stelt zijn eigen wetten". Zijn doel met *Nynke* is niet geschiedenis te bedrijven, maar een plaats te verdienen in de filmgeschiedenis. Met veel bezoekers en twee bekroningen met een Gouden Kalf (voor zowel beste film als beste actrice) lijkt die doelstelling in nationaal verband al ruim te

Pieter Jelles in gesprek met Cornélie Huygens.

zijn gehaald. "Het verhaal stelt zijn eigen wetten." Zonder het zich misschien te realiseren knoopte Verhoeff vervolgens enkele inzichten aan deze stelling vast, die ooit eens treffend werden verwoord door W.F.Hermans in essays als 'De filmmakers en de Witte Paters' en 'Experimentele romans' (beide opgenomen in *Het sadistische universum*, 1964). Ze komen er op neer dat ieder beeld en elke dialoog in dienst moeten staan van de door het verhaal vertolkte waarheid. Ook het vele Fries dat in de film wordt gesproken blijft voor Verhoeff in de buurt van zijn filmfilosofie. Het is een uiterst geschikte en prachtige filmtaal, meent hij, zeker ook omdat het voor de niet-Friezen aangenaam exotisch klinkt. Zelf vergelijkt Verhoeff zijn regisseurschap met het ontwerpen van een huis door een architect. In de trant van: aan deze kant komen precies zo veel vensters, daar een enorme deur en laten we hier eens een zolderraampje maken. En soms moet de bouwtekening, om budgettaire redenen, flink aangepast worden. Bij *Nynke* wilde de producent van 120 naar 100 minuten. Met name scènes met Troelstra als socialistische voorman sneuvelen. Het kwam de film ten goede, meent Verhoeff nu. De focus op *Nynke*, op haar huwelijk en haar moeder- en schrijverschap, won daardoor aan kracht. Dat betekent in feite ook meer

beelden van huiskamers en slaapkamers ten opzichte van de weggelaten massascènes. Ook het probleem om voor een tijdsspanne van ruim twintig jaar – vanaf de eerste ontmoeting tussen Sjoukje en Pieter Jelles op een Gronings studentenbal in 1885 tot en met de scheiding in 1907 – een goede "emotionele boog" tot stand te brengen werd minder lastig. Het idee om de film de ondertitel "een liefdesgeschiedenis" mee te geven diende zich pas laat aan. Min of meer onbedoeld won *Nynke* aan actuele betekenis: de worsteling van deze jonge vrouw met moederschap en andere ambities zijn immers heel herkenbaar voor vele vrouwen van nu.

Kostuumdrama?

Dat Verhoeff met zijn film vooral aansluiting zocht bij de naturalistische belletrie van de late negentiende eeuw blijkt ook uit zijn typering op een gegeven moment van het filmpersoonage *Nynke* als een romanfiguur. In de film zelf wordt de romanschrijfster en socialistische voorvrouw Cornélie Huygens opgevoerd. Er wordt gesuggereerd dat Troelstra bepaalde gevoelens voor deze deftige dame koesterde, die zelfmoord pleegde omdat haar nieuwbakken, Duitse echtgenoot haar niet trouw was. Verder dringt zich een vergelijking op met de zenuwzieke (door de tijdgenoot als 'hysterisch' bestem-

Nynke tijdens een picknick.

pelde) vrouwen uit de hogere kringen, waarmee het niet goed afloopt, uit de romans en verhalen van Couperus, Emants, Coenen, Van Eeden en Van Deyssel. Films die geïnspireerd zijn door deze literaire stroming krijgen regelmatig het etiket kostuumdrama opgeplakt. Ook in de besprekingen van Nynke duikt deze term regelmatig op – tot ergernis van Verhoeff, die in de workshop blijft hameren op zijn intentie om bovenal een goed verhaal te vertellen. Typerend in dit verband is het probleem dat hij had om de film een beeldend en goed bij het verhaal passend begin te geven. De aanvankelijke opening met Nynke in de trein op weg naar Groningen voldeed absoluut niet in de ogen van de producent: “Die vrouw kijkt maar wat en bovendien is het camerawerk mij veel te conventioneel.” Zijn voorstel was om de dramatische scène waarin een overspannen Nynke zichzelf verwondt door haar handen in brandende kooltjes te steken als opening te gebruiken. Bij Verhoeff sloeg toen, naar eigen zeggen, “een treurnis van jewelste toe”, die pas weer verdween toen hij de schrijfster Nelleke Noordervliet vroeg met hem mee te denken over de oplossing voor dit probleem. Haar enthousiaste reactie op het filmmateriaal dat zij kreeg voorgeschoteld zorgde weldra voor de doorbraak en de defi-

nitieve opening: we horen Nynke voorlezen uit haar dagboek en zien winterse beelden, met Nynke achter een raam en een blik op haar besneeuwde geboortedorp Nes. Daarna wordt de voice over nog regelmatig gebruikt om de film meer structuur te geven.

Kleine rollen

Tamara Schoppert (in Nynke dienstbode Aaltje van de Troelstra's) en Freark Smink (de dokter die Nynkes zoon Jelle 'haalde') hebben inmiddels hun plaatsen ingenomen om Gouden Kalf-winnares Monic Hendrickx te vervangen. Reeds als Anna Kryzanovska, hoofdrolspeelster in de film *De Poolse Bruid*, had Hendrickx in 1998 dezelfde onderscheiding in de wacht gesleept. Voor die rol had de geboren Brabantse speciaal Pools geleerd, zoals nu in Nynke nog eens Fries. Pikant was hier dat Verhoeff aanvankelijk Schoppert de hoofdrol had willen geven, maar dat zij tenslotte genoeg moest nemen met een rolletje als dienstbode. Smink verhaalde met smaak over zijn eigen oude plattelandsdokter uit Zuidwest-Friesland (“eigenlijk een soort veearts”) die model had gestaan voor de bevallingsdokter die hij in Nynke had neergezet. Verhoeff: “Juist voor de kleinere rollen moet je heel goede acteurs hebben. Tragische zaken moeten bijvoorbeeld door

humor versterkt worden. Dan heb je acteurs nodig die een rol zo uniek mogelijk maken. De personages moeten in hun huid kruipen in plaats van andersom, zoals vaak helaas wordt gedacht. Bovendien vind ik dat elke acteur recht heeft op zijn eigen kleine aria.”

“Gjin bern mear, Troelstra!”, had de dokter de socialistenleider ingeprent direct na de moeilijke bevalling van zoon Jelle. Het bracht Verhoeff op het idee Nynke condooms te laten bestellen bij dr. Rutgers uit Heerenveen en Pieter Jelles het gebruik ervan resoluut te laten verwerpen. Om diens huwelijks-trouw goed te laten uitkomen werd ook een scène opgenomen waarin Troelstra zichzelf bevredigde. Op advies van Auke Holtrop verhuisde dit fragment echter van de montagetafel naar de prullenbak. Het zou het beeld van Pieter Jelles al te veel aantasten. “Het werkte te veel tegen hem”, vond ook Verhoeff achteraf. Wie het aardige boekje van zoon Jelle Troelstra over zijn vader heeft gelezen, weet dat Troelstra sr. bij het ochtendlijke ontwaken altijd de verzuchting slaakte: “Wat is de mens?” Toen zijn kinderen Dieuwke en Jelle hem eens vergden om die vraag echt te beantwoorden, kwam er het volgende antwoord op rijm: “Een beest - met geest!”

Een vrije vrouw

“Waarom”, zo vroeg Freark Smink zich aan het slot van de workshop af, “kwam het toch tot een scheiding tussen de twee?” Zelf was hij vooral diep ontroerd geweest bij de scène waarin moeder Nynke bij de trein afscheid van haar kinderen neemt die naar Duitse kostscholen gaan. Zij geeft ze dan, met een opdracht, het eerste exemplaar van Afke's tiental mee. Zowel in de film als in werkelijkheid bracht vader Pieter Jelles de kinderen naar hun nieuwe scholen. Tegen Jelle had hij bij het afscheid gezegd: “Nou kerel, doch dyn bêst.” Op de kameradschappelijke toon die hem eigen was, aldus zijn zoon. Smink's ontboezeningen leidden tot een geanimeerde gedachtenwisseling met de zaal. Hoofdschuddend bleef Smink zijn verbazing uiten over de scheiding: dat zoiets kon gebeuren met zulke gelijk-gestemde romantici als Pieter Jelles en Nynke. Een jonge vrouw uit het publiek vulde aan. Zij vond de film zeer geslaagd omdat deze juist zo treffend en subtiel had verbeeld hoe de huwe-

Nynke van Hichtum, het pseudoniem van Sjoukje Bokma de Boer (foto's Dinand van der Wal).

lijkstrein was ontspoord. De regisseur knikte instemmend. Thuisgekomen zoek ik nog eens wat op over de ontstaansgeschiedenis van Afke's tiental in J.J. Kalma's Nynke fan Hichtum en Afke fan Wergea. Sjoukje Bokma de Boer alias Nynke van Hichtum, meent Kalma, heeft zich als vrouw aan Afke opgetrokken. Al deelde zij de socialistische idealen van haar man, "der is gjin inkeld opstannich wurd yn dit boek". Wat voor Afke evenwel vanzelfsprekend was – het zichzelf wegcijferen voor de kinderen – was dat voor Nynke niet. Zij kwam immers uit een milieu (in haar geval een domineesgezin) waarin dochters zongen, pianoles kregen, handwerkten en romantische gedichten en andere literatuur lazen. Van het arbeidersbestaan en de arbeiderscultuur hadden zij aanvankelijk geen weet. Ook Kalma worstelde met de vraag van Smink. Niet dat deze auteur het raadsel oplost, maar zijn analyse bevat interessante elementen. Terecht benadrukt hij dat het huwelijk van Sjoukje en Pieter Jelles gegrondvest was op de toen heersende burgerlijke moraal. Bedienend personeel hoorde daar zeker bij, maar ook studiezinnen. Dat laatste onderkende Troelstra terdege bij zijn vrouw, maar haar echt stimuleren in haar schrijverschap deed hij vermoedelijk niet. Wat hij echter vooral van zijn vrouw vroeg:

een moeder de vrouw te zijn die hem thuis een veilige haven gaf, was voor haar een (te) grote opgave. Zij probeerde het, uit plichtbesef, maar uiteindelijk ging ze toch bij hem weg, niet dan nadat hij verliefd was geworden op een andere Sjoukje, hun huisvrouw. Vanuit Duitsland schreef Nynke over de scheiding onder andere het volgende aan het Partijbestuur van de SDAP (een brief die is opgenomen in deel III, 'Branding', van Troelstra's Gedenkschriften): "Nu weet ge alles, en ik geef u de vrijheid dit schrijven aan ernstige en belangstellende partijgenooten te laten lezen, opdat ook die den toestand zullen zien, zooals hij is: Troelstra geen barbaar, die zijn arme zieke vrouw verstoot voor een jonge liefde, ik ben geen ongelukkig verstooten schepsel, maar een vrije vrouw met een krachtigen wil en dito geest, al moge haar lichaam dan ook zijn kracht verloren hebben."

Yme Kuiper is verbonden aan de RU Groningen en voorzitter van het Fries Genootschap.

FRYSL@N

III Gjin tagong

Je steane der faken net by stil, mar ek fisueel beheinden meitsje gebrûk fan it ynternet. Foar har binne der allegearre apparaten op 'e merke dy ynformaasje fan ynternetdokuminten omsette yn spraak of braille. En it World Wide Web Consortium (W3C) hat dúdlike rjochtliden opsteld oanbelangjende de tagonklikheid van websteden foar fisueel beheinden. It ynternet soe foar har dus tagonklikker wêze moatte as de papieren wrâld fan boek en krante. Yn de praktyk falt dit bykwols bot ôf. Gâns webûntwerpers lizze de rjochtliden fan it W3C njonken har del of binne der sels net bekend mei.

Hoe tagonklik is ynformaasje oer Fryske skiednis en kultuur op it web no foar fisueel beheinden? We hawwe it ris teste mei de help fan in ûnôfhinklik saakkundige. Dizze saakkundige hiet Bobby en is in programmaasje dat neigiet of in webstee foldocht oan de tagonklikheidseasken, sa't dy opsteld binne troch it W3C. (<http://www.cast.org/bobby/>) En Bobby is net tefreden.

Bobby joech in ûnfoldwaande oan alle websteden dy wy teste hawwe. Dy fan it FLMD, it Histoarysk Sintrum Ljouwert, it Ryksargyf, it Frysk Argyfnet, de Fryske Akademy, de Provinsjale Biblioteek ... en de Provinsje Fryslân.

No jout Bobby net fluch in foldwaande, mar dochs: Wurk te dwaan!

harm.nijboer@planet.nl

Bobby: "Websteden fan Fryske ynstellingen op it mêd fan skiednis en kultuur, binne ûnfoldwaande tagonklik!"

Lieuwe van Aitzema (1600-1669)

Een Friese diplomaat en zijn handel in inlichtingen

Harm Nijboer

De diplomaat en historicus Lieuwe van Aitzema mag met recht een van de belangrijkste Friezen uit de zeventiende eeuw genoemd worden. Zijn tussen 1657 en 1667 in twaalf delen verschenen *Saken van staet en oorlogh* is een onmisbare bron voor elke historicus die zich met de politieke geschiedenis van de Nederlandse Republiek bezig houdt. Zijn reputatie heeft evenwel ook een duistere kant. Van Aitzema verschaftte namelijk op grote schaal inlichtingen aan buitenlandse mogendheden. Dit spionageschandaal uit de Gouden Eeuw is onlangs in drie afzonderlijke studies opnieuw over het voetlicht gebracht.

Van Aitzema was op 19 november 1600 geboren als zoon van een Dokkumer burgemeester. Op zeventienjarige leeftijd vertrok hij naar Franeker om rechten te studeren en vijf jaar later promoveerde hij te Orléans. Nadat hij korte tijd advocaat te Leeuwarden was geweest, vertrok de ambitieuze Van Aitzema in 1624 naar Den Haag. Daar hield hij de advocatuur al snel voor gezien, want drie jaar later werd hij benoemd tot raad en agent van de vorst van Maagdenburg en in 1629 als raad en resident van de Hanzesteden. En vervolgens wist hij ook nog het agentschap van enkele andere Duitse staatjes te verkrijgen.

Illegale inlichtingendienst

Als diplomaat beschikt Van Aitzema over vele buitenlandse contacten. Veel mogendheden, en niet alleen degene die hij officieel vertegenwoordigde, waren bereid grof geld te betalen voor de inlichtingen die hij kon verstrekken. Om in deze informatiebehoefte te voorzien dreef Van Aitzema een nieuwsdienst, die door middel van nieuwsbrieven een groot aantal buitenlandse regeringen op de hoogte hield van het wedervaren in de Nederlandse Republiek. Hiervoor had hij een handvol klerken in dienst. Het personeel kon hij zich makkelijk veroorloven, want aan het eind van zijn carrière verdiende Van Aitzema zo'n 13.000 gulden per jaar aan zijn illegale handel in inlichtingen. De toegang tot die informatie had hij zich op slinkse wijze weten te verschaffen. Deels ging dat open en bloot. Als geschiedschrijver had Van Aitzema via de Staten van

Friesland toestemming gekregen om de openbare stukken van de Staten Generaal in te zien en af te schrijven en tot de geheime stukken wist hij via de achterdeur toegang te krijgen. Een baantje als klerk binnen de Haagse bureaucratie verkreeg men destijds namelijk niet zoals thans via een doorzichtige sollicitatieprocedure. Om voor zo'n functie in aanmerking te kunnen komen moest men over invloedrijke kennissen beschikken die je voor die functie konden recommeren. Van Aitzema was zo'n belangrijk man, dankzij zijn status, zijn netwerk en zijn familiebanden. Zo had hij altijd wel een mannetje op de griffie die hem de nodige geheime inlichtingen kon verschaffen. Verder onderhield hij ook nog warme contacten met verscheidene Friese en Overijsselse gedeputeerden ter Staten Generaal. De Friese gedeputeerde Epo van Bootsma kwam geregeld even bij Van Aitzema langs om hem bij te praten over wat er ter vergadering besproken was.

Eigenbelang boven staatsbelang

Binnen de bureaucratie van de Nederlandse Republiek waren patronageverhoudingen en persoonlijke loyaliteiten vaak belangrijker dan het staatsbelang. Toch waren er ook voor de protégés van Van Aitzema grenzen. Tijdens de Tweede Engelse Oorlog onderhield Van Aitzema een levendige correspondentie met de regering van Engeland en de bisschop van Münster over tal van staatkundige en strategische zaken, niet gehinderd door enige scrupules. Zijn eigen klerk zorgde er evenwel eigenmachtig voor dat de

meest cruciale strategische informatie de vijand niet bereikte. Het gemak waarmee Van Aitzema in inlichtingen handelde, moet ook in het licht gezien worden van zijn eigen honger naar nieuws en kennis. De Friese diplomaat kocht bijna alle pamfletten en nieuwstijdingen die hij maar kon krijgen. En het is dan ook niet verwonderlijk dat juist hij in 1634 als agent werd aangesteld van hertog August van Brunswijk-Lüneburg (1579-1666). Deze bibliothele vorst stichtte de vermaarde August Bibliothek in Wolfenbüttel, door veel geleerden uit de zeventiende eeuw beschouwd als het 'achtste wereldwonder'. Van Aitzema was voor deze vorst steeds op zoek naar boeken, pamfletten en nieuwstijdingen. De Nederlandse Republiek was destijds immers het centrum van de Europese boekhandel. Van Aitzema verscheepte voor de hertog grote aantallen boeken naar Wolfenbüttel. En de handel in inlichtingen kwam in het kielzog daarvan eigenlijk als vanzelf op gang. Het geval Van Aitzema was qua omvang wel maar naar de aard zeker niet uniek. Binnen het staatsapparaat van de Republiek, en in de nabijheid daarvan, waren tal van lieden die het eigenbelang lieten prevaleren boven het staatsbelang. En gedekt door een netwerk van invloedrijke vrienden kon Van Aitzema zijn handel in inlichtingen ook betrekkelijk ongestoord uitoefenen. Pas toen twee van zijn protégés, die niet over zo'n uitgebreid netwerk beschikten, probeerden om zijn handel na zijn dood voort te zetten, kwam de zaak uit.

Guido de Bruin, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek*, (Den Haag 1991).
Marika Keblusek, *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw*, (Hilversum 1997).

Paul Knevel, *Het Haagse bureau. Zeventiende-eeuwse ambtenaren tussen staatsbelang en eigenbelang*, (Amsterdam 2001).

Lusten en lasten op het Franeker Vliet (2)

Gerard van der Heide

In het vorige nummer van *Fryslân* (jg 7, 3-2001) namen we een deel van de bewogen geschiedenis van het Franeker Vliet onder de loep. Naast de normale, door de politiek aangestuurde, activiteiten zoals aanpassingen van de Trekvaart, de aanleg van een haventje tussen de oude vaart naar Tzum, het Oostvliet en de Zuiderstadsgracht en zo meer, is er ook veel geharrewar tussen de bewoners onderling en tussen hun klanten en hebben de schippers altijd ruzie zo lijkt het wel. Want het Vliet bruijt van activiteiten: een tichelwerk, het veerhuis, het leprozenhuis, veel handels- en ambachtslieden én beruchte herbergen waar tevens 'gelegenheid wordt gegeven'. Veelvuldig komt de politie in actie, worden oproerkraaiers door de prinsemarij afgevoerd en komt bijvoorbeeld de 32-jarige beruchte 'hoerenbaas' Douwe Sijbren de Jong op een merkwaardige wijze om het leven. In deze laatste aflevering belichten wij een aantal opmerkelijke zaken en gaan wij in op een drietal beruchte Vlietsters: Anne Bijlsma, Pompernickel en Marten Kamp.

Vechtlustige Vlietsters

De meest dramatische zaak trof de Vlietster Anne Bijlsma en speelde zich in de vroege zaterdagavond van 20 februari 1858 af. Er waren in Franeker die dag veel mensen op de been omdat de militielotelingen (dienstplichtigen) van Menaldumadeel, Franekeradeel en Franeker zich moesten melden op het stadhuis. De herbergen en tapperijen - Franeker had inclusief het Oost- en Westvliet in 1858 maar liefst 46 tapperijen van sterke drank en acht herbergen, die opmerkelijk genoeg alle in handen waren van roomse Franekers - voeren er wel bij. Na afloop van de loting liepen de drankgelegenheden vol en raakten de gemoederen onder invloed van menig glaasje snel verhit. Vlakbij de nog altijd bestaande Stadsherberg op het Oud Kaatsveld aan de oostzijde van de stad lag het vertrekpunt van de trekschippers naar Leeuwarden en Sneek. En juist op die plek ontstond een massale vechtpartij tussen personen uit Menaldumadeel en Franekers. Het vuurtje was aangewakkerd door enkele Leeuwarder schippers. Zij beloofden aan de lotelingen uit Menaldum en Dronrijp korting op hun reis als ze de schippers van Franeker zouden dwarsbomen. De Franekers waren sterk in de minderheid en sloegen op de vlucht. Inmiddels had het gerucht van de vechtpartij en de onfortuinlijke aftocht van de Franeker vechtersbazen het Vliet bereikt. En daar hield men niet van nederlagen en terechtwijzingen. Binnen de kortste keren was er

manvolk op de been dat de stad introk om de overwinnaars een passende beloning te geven. 'Zoo kwam het dat een troep quaadaardigen vlietsters zig over de stadsvesten naar des stad oosterpoort bekwaamden alwaar zij zig rechercheerden op militielotelingen uit Menaldumeradeel en hunne over het jaagpad naar Kingmatille verjaagden'. Waarschijnlijk kwam hen daar ter ore dat de Leeuwarder trekschippers achter de zaak zaten. Als regel verzamelden zich iedere zaterdag

Leeuwarder trekschippers, graandragers en schuitjagers in de herberg 'Het Wagentje', gelegen aan de Sjaardemastraat in het westen van de stad. Maar ditmaal waren er wat meer mensen op de herberg afgekomen om iets van de uitslag van de loting te vernemen. De troep Vlietsters toog nu naar het Wagentje om daar verhaal te halen op de Leeuwarders. Volgens het procesverbaal dat Cornelis Schelte Sixma baron van Heemstra (burgemeester van Franeker van 1856-1859) aan de commissaris des konings Van Panhuys zond kwamen enkele Vlietsters met Anne Bijlsma aan het hoofd de herberg binnenstormen. Kort daarop had Anne Bijlsma de Leeuwarders tot zijn doelwit gekozen en weldra vlogen de glazen en kruikjes door het etablissement. Toen kastelein Wieger Galema Bijlsma waarschuwde werd ook hij tegen de grond gewerkt en begonnen de Vlietsters alles stuk te slaan. Spoedig waren de gealarmeerde agent Petrus Ferwerda en de stadsmajoor Ynze Deinema ter plaatse. Ferwerda probeerde 'den woesteling' (Bijlsma) tot bedaren te brengen en hem buiten de gelagkamer te krijgen,

Het politiebureau aan de Harlingerstraatweg, januari 1901.

maar kreeg daarbij 'eenen allergeweldigsten slag, op het hoofd, waardoor hij bijna bewusteloos raakte.

Uiteindelijk zag Deinema kans Bijlsma naar buiten te werken, waarbij de laatste volgens de burgemeester Deinema met zijn handen vol aan diens baard trok en ook zijn hoofdhaar uitrukte. Bijlsma werd vervolgens in de boeien geslagen, maar dat lieten de Vlietsters niet over hun kant gaan. Na enig rukken en trekken, wisten ze de boeien te breken om daarna de wijk te namen naar het Vliet.

De zaak Bijlsma

Intussen meldden de agenten zich bij de burgemeester, alwaar 'zij verhaalden dat zij niet gaarne op het Vliet kwamen om manspersoonen op te sporen, daar er veel duistere en kwadelijken geesten verbleven die god noch gebod erkenden en veel wild vlees consumeerden en daardoor zoo sterk als beeren werden.' De burgemeester trok vervolgens vergezeld van de sterke arm naar de woning van Bijlsma, maar deze lag in een diepe slaap en men liet hem mede vanwege de ingevallen duisternis en de aanwezigheid van 'lastige trawanten' voorlopig met rust. De volgende ochtend, op zondag 21 februari, kwam de burgemeester terug om Bijlsma te arresteren. Deze beloofde gewillig te volgen en werd na een verblijf in de cel onder het stadhuis de volgende ochtend naar Leeuwarden afgevoerd.

Op 3 maart vond ten stadhuis een zitting van de officier van de rechtbank en de brigadier der rijksveldwachters plaats waarin verschillende getuigen werden gehoord. Een week later nam deze zaak een dramatische wending door het plotselinge overlijden van Ferwerda. De lijkschouwing op 12 maart wees uit dat Ferwerda aan inwendige kwetsuren in zijn hoofd was overleden. Daags daarna werd het lichaam van de onfortuinlijke politieambtenaar ter aarde besteld op de algemene begraafplaats te Franeker. Vanwege dit voorval werd Bijlsma op 2 juni 1858 ter dood veroordeeld. Op 3 juni echter, richtte de procureur-generaal van het provinciale gerechtshof mr A. Ypey een verzoek aan burgemeester Sixma van Heemstra om aan hem nauwkeurige inlichtingen te verschaffen 'omtrent het vroeger gehouden levensgedrag van Anne Pieters Bijlsma (...) tot de doodstraf veroordeeld'. Al met al was dit een merk-

Het woonhuis van de familie Bijlsma stond tegenover de brug (zwarte muur en dakkapel).

waardig verzoek omdat de persoon in kwestie reeds was veroordeeld en eventuele verzachtende omstandigheden geen invloed meer hadden. De Franeker burgemeester meldde Ypey dat het 'vroegge levensgedrag van Anne Pieters Bijlsma zeer goed is geweest en daarop geen aanmerking viel te maken'. Wel denkt de politie minder gunstig over hem, 'daar hij een groot voorvechter geschat wordt, zoodra hij eenige drank, die hem ten eerste opwond, gebruikt had. Hij werd dan eene woeste beer die blind van razernij werd als hij een nachtwaker of politiedienaar zag'. Hoewel aan de burgemeester in de ruim anderhalf jaar dat hij in Franeker zat nimmer klachten bekend waren geworden, behalve dan in de kwestie Ferwerda, had Anne Bijlsma al vele malen in de cel gezeten vanwege drankmisbruik en openbare geweldpleging.

Gratie

Het is niet bekend of iemand een verzoek tot strafvermindering of gratie heeft ingediend bij koning Willem III. Toch moet zoiets zijn gebeurd want begin september 1858 ontvangt het gerechtshof in Leeuwarden een brief van koning Willem III waarin hij de zaak minder zwaar voorstelt dan geoordeeld. Er was weliswaar een politiedienaar overleden, vermoedelijk door een harde klap tegen het hoofd, maar zo vond Zijne Majesteit, politiedienaren kregen wel vaker klappen. Op 11 september 1858 maakten burgemeester en wethouders van Franeker tot hun genoegen bekend dat aan 'dat (aan) den door het provinciale gerechtshof dezer provincie ter dood veroordeelden persoon Anne Pieters Bijlsma, bij

besluit van Z.M. den Koning, gratie(is) verleend en die straf is veranderd in eene twaalf jarigen tuchthuis straf.' Zij voegden er het volgende aan toe: 'Zeker zal dit gerigt hier ter stede met algemeene blijdschap worden ontvangen. Toch blijft het nog altijd eene zware straf. Moge het voorbeeld van dezen ongelukkigen jongeling en de noodlottigen gevolgen zijner in zinsbedwelming bedreven daad velen tot waarschuwing blijven strekken en tot vermindering van die luidruchtigen tooneelen die men op het Vliet zoo dikwerf, hoezeer met minder ernstige gevolgen, waarneemt.' Niettemin had de affaire voor Anne Pieters Bijlsma een tragisch einde. Hij overleed namelijk in de vroege ochtend van 23 juni 1860, nog geen twee jaar na de gratiëring. Van de doodsoorzaak werd geen melding gemaakt, maar wel werd aangetekend dat het lijk 'enige kwetsuren' had. Of hij die in een confrontatie met medegevangenen of bewakers had opgelopen, of dat er van hogerhand iets was garrangeerd zal wel altijd onduidelijk blijven.

Pompernickel

In dezelfde periode waarin de kwestie-Bijlsma speelt, deed zich een ander merkwaardig voorval voor in de oude academiestad. Op de dag (3 maart 1858) dat de eerste getuigenverhoren in de zaak Bijlsma plaatsvinden ontvangt burgemeester Sixma van Heemstra een schrijven van de commissaris van politie te Groningen, waarin deze een verzoek tot opsporing doet van een zekere S.G. Pompernickel. De postbesteller had op een brief de naam van de afzender de van oorsprong Duitse S.G.

Pompernickel herkend en deze aan de Groninger commissaris overhandigt. De brief was gericht aan een zekere Sijtze Sijtsma, afkomstig uit Friesland maar woonachtig in Groningen. Pompernickel was een in Groningerland gezochte dief en oplichter. In zijn brief aan Sijtsma biedt Pompernickel zilveren horloges, diverse sieraden, een duffelse jas, een zilveren tabaksdoos en andere luxe goederen te koop aan. 'Uit eene correspondentie alhier over Sijtsma gevoerd, is gebleken dat hij vroeger wegens misdrijf is gestraft, doch tevens verdacht word gehouden van zich opnieuw aan misdrijf te hebben schuldig gemaakt,' aldus de commissaris, die bovendien te kennen geeft dat de naam van Pompernickel wellicht een bijnaam of een fictieve naam is. Hij vraagt ook om te onderzoeken of de genoemde voorwerpen in Franeker als gestolen zijn aangegeven. Daarnaast verzoekt hij, als Pompernickel gevonden wordt, na te gaan of deze gestolen kerkgoederen uit Groningen in zijn bezit heeft.

Als hoofd van de politie neemt de Franeker burgemeester direct actie en hij laat de politiedienaren Kuurstra en Deinema op het stadhuis komen. Beide agenten verklaren dat er in het Harlinger veerhuis op het Westvliet een meid werkt, Anna geheten, die een zuster is van Sijtze Hendriks Sijtsma, die enkele jaren daarvoor naar de Groninger gevangenis is gebracht. Kuurstra en Deinema gaan op pad om te onderzoeken waar Pompernickel uithangt. Na drie dagen speurwerk is er evenwel geen enkel teken van deze Pompernickel gevonden en Anna weet niets van deze zaak af. Sixma van Heemstra kan dan ook op 15 maart 1858 weinig anders aan de Groninger commissaris melden dat het hem niet gelukt is enig spoor te ontdekken in deze affaire.

Verdronken?

Daarmee lijkt de zaak Pompernickel afgedaan. Of toch niet? Nadat alle commotie rond de zaak Ferwerda wat is afgezaakt, meldt zich op zaterdag 20 maart rond één uur op het politiebureau bij het Vliet een zekere Anne Rinnertsma, koopman te Achlum. Anne meldt aan Ynze Deinema, dienstdoende stadsmajoor en veldwachter, zijn vondst van een lijk van een onbekende man in een sloot aan het voetpad tussen het Vliet en Kiesterzijl.

Leden.	Namen der Directeurs.
ANTWERPEN.	VAN GEND & LOOS.
ROOSSENDAAL.	P. BOER.
BRUDA.	W. J. DE MEER.
TILBURG.	H. BOUTEMANS.
'S BOSCH.	J. F. C. VAN BURE.
GORCUM.	P. VALER.
UTRECHT.	ALA. TREKKE.
DORDT.	JACOB DEBET.
ROTTERDAM.	J. R. VAN DEN BERG.
DREFT.	P. A. HESSE.
'S HAGE.	H. J. GELDER.
HAARLEM.	J. G. SCHWITZ.
AMSTERDAM.	W. VAN DEN LIET.
LEMMER.	J. KLEINHOOF.
ENNEK.	J. C. PACH.
LEEUWARDEN.	W. NAUTA.
GRONINGEN.	J. A. EKHOF.
HAARLEM.	A. VANDERVOORT.
NIJMEGEN.	W. J. VAN N.
ARNHEM.	W. J. VAN N.
GRAVE.	J. J. VAN N.
DIEREN.	VANDERBOOM.
ZUTPHEN.	A. B. ERMEN.
DEVENTER.	H. STALL.
ZWOLLE.	J. H. WIDENKULLEN.
DOESBORGH.	W. J. H. HANKE.
DOETINCHEM.	W. J. H. HANKE.
TERBORGH.	J. J. VAN N.
GERDERINGEN.	J. F. AVENHARTS.
VANVELD.	W. J. VAN N.
ALLEN.	VAN ECKEN.
WINTERS.	W. J. VAN N.
MA. PEL.	W. J. VAN N.
TEEN. AM.	D. R. WINTERS.
TEEN. WIJCK.	G. VANDERBOOM.
HEERENVEEN.	W. STIJZMAN.
ELBURG.	L. KNOTTERBOUT.
HARDERWIJK.	W. J. VAN N.
NIJKE.	W. J. VAN N.
AME.	W. J. VAN N.
CULENBURG.	P. M. VERKER.
ZALT-BONNEL.	C. D. GOTTSCHEK.
LELDEN.	A. A. HAST.
COUDA.	H. A. GRAY.

ALGEMEENE POSTWAGEN ONDERNEMING. VAN GEND & LOOS.

Vertrek van *Gron* naar *Amst*
van d. *14 Maart 1858* ure 's *Avonds*
M
heeft betaald *6,55*
voor / plaats
Die ZE. besproken heeft N° *11*
Gron 14 Maart 1858
Den Directeur
E. J. J. J.

Een bewijsstuk van Van Gend & Loos in de zaak Pompernickel

Deinema besluit onmiddellijk politiedienaar Bauke Kuurstra te waarschuwen en samen gaan ze op weg naar de aangegeven plaats, alwaar zij 'bevonden een lijk van een onbekend manspersoon bevindende zich gedeeltelijk op het land en overigens nog met de beenen in het water waaruit hij door comparant met behulp van nog een paar personen tot zoo ver was uitgehaald. Die persoon was nog heel fris en scheer, dus schijnt nog kort leden verdronken te zijn.' Intussen heeft het nieuws zich over het Vliet verspreid en de toeloop van nieuwsgierigen is groot. Er wordt een kar van het tichelwerk gehaald waarop het lijk wordt gelegd om vervolgens naar het stadsarmenhuis te worden gebracht. Stadschirurgijn en vroedmeester Bolger kan zo een twee drie geen uitwendige sporen van een misdrijf vinden en concludeert dat de persoon kennelijk op ongelukkige wijze van het pad in de sloot is geraakt en verdronken. Wel wordt er voor alle zekerheid een signalement opgemaakt. *Lengte, 1 el 7 palm, aangezicht, rond, voorhoofd breed, oogen ligt bruin, neus breed, mond groot, kin rond, haaren en wenkbrauwen donker bruin, oud 40 à 50 jaren. Merkbaaren teekens: litteeken aan zijn bovenlip van een vroegere gesneden hazemond en een gedeeltelijk kaal voorhoofd, scheer geheel en al ook wat zijne kleding aanbelangen. En van Groningen of den Ommelanden herkomst te zijn.*

Grote onbekende

Ook de kleding wordt nauwkeurig beschreven. Hij draagt onder andere een duffelse jas met blauw geruite wollen voering, een blauw lakens vest, een grijs engelsche lederen broek, een zwart zijden pet en vetlederen laarzen. In een zak, die onder zijn kleren op zijn rug vastgebonden was, vindt men een zilveren tabaksdoos, zilveren horloges, sieraden, een 'knijffmes' en een geldzakje waarin f 17, 68 zit bestaande uit zes stukken van f 2,50 en verschillende muntspesie. Alle goederen zijn zo goed als nieuw. In zijn vestzak wordt een geheel droog en gaaf passagebewijs van Groningen naar Amsterdam aangetroffen van de Algemeene Postwagen onderneming Van Gend & Loos. Op het bewijs staan datum, tijd en naam vermeld: 18 maart 1858 's avonds om 11 uur en staat op naam van ene Everts. Dit originele bewijs is bewaard gebleven en nooit in aanraking met het water geweest! Een verdrinkingsdood zoals door de chirurgijn Bolger is vastgesteld lijkt dus hoogst onwaarschijnlijk. Opvallend is ook de overeenkomst tussen de voorwerpen zoals die vermeld staan in de brief aan Sijtsma en de voorwerpen die de onbekende manspersoon bij zich droeg. Ondanks dat de commissaris van politie in Groningen wordt ingelicht over de persoon en de op hem aangetroffen voorwerpen met het

briefje, wordt er geen link gelegd tussen Pompernickel en de dode man. Sterker nog, er wordt helemaal niets gedaan aan onderzoek en zowel de dode man als zijn geld en voorwerpen blijven in Franeker. Op 22 maart wordt een overlijdensacte opgesteld en een dag later, 's morgens om negen uur, gaat burgemeester Sixma van Heemstra samen met Ynze Deinema en Bauke Kuurstra naar het stadsarmenhuis. Zij vragen aan armenvader Jan Dijkstra of het lijk in het dodenhuisje dezelfde mantspersoon is als degene die daar op zaterdag is nedergelegd. Daarna controleren Deinema en Kuurstra of dit inderdaad het geval is, hetgeen zij bevestigen. Dan volgt een procedure die op zijn minst ongebruikelijk is. De burgemeester laat Hector Livius van Heemstra, jagermeester des Konings in Friesland te Veenklooster en H.D.F. Sixma van Heemstra surnumerair der posterijen te Leeuwarden overkomen naar Franeker op kosten van de overledene. In een open kist wordt het stoffelijk overschot overgebracht van het stadsarmenhuis naar het Harlinger veerhuis en aldaar tentoon gesteld 'op dien wijze dat elk en ieder het aangezicht der dode kan herkennen om te zeggen wie hij is.' De dode zal daar blijven tot een uur voor zonsondergang. Maar er is geen respons. De kist wordt verzegeld en de onbekende mantspersoon wordt zonder naam begraven op de algemene begraafplaats te Franeker. Na aftrek van de begrafenis kosten blijft er van de f 17,68 nog f 5,- over voor het stadsarmenhuis. Ook later is er nooit een antwoord gekomen op de vraag wie deze persoon was, maar alles lijkt te wijzen in de richting van de Groninger oplichter en dief Pompernickel.

Marten Kamp

Johannes Bernardus Jorissen, geboren op 15 maart 1830 te Nijmegen, woont in Vrouwenparochie en wordt op 7 april 1858 benoemd als politiedienaar te Franeker. Hij neemt zijn intrek in het politiebureau dat een jaar later wordt verbouwd. Er komen drie cellen bij en een kantoor naast het woonhuis. In 1870 krijgt hij promotie en verhuist daarbij naar een pand dicht bij het stadhuis. Op 4 mei 1880, hij is dan net vijftig, vertrekt Jorissen naar Bolsward. Jorissen was een rustig en qua postuur indrukwekkend man. Hij genoot veel respect op het Vliet. Dat kon niet

gezegd worden van zijn opvolger Marten Bartholomeus Kamp en zijn vrouw Maria Elisabeth Kasper. Marten was geboren op 14 januari 1835 te Grouw, zijn vrouw op 17 december 1838 in Diever. Op 15 februari 1870 werd Marten aangesteld als politiedienaar klasse A voor het Oost- en Westvliet. Hij neemt met zijn gezin intrek in het politiebureau op de hoek van de Harlingerstraatweg en de latere Pier Winsemiusstraat. Nog maar amper een jaar in dienst doet Kamp het verzoek om de cellen in dit pand af te breken en voortaan alleen gebruik te maken van de cellen onder het stadhuis. Als reden wordt opgegeven dat er te weinig woonruimte is voor zijn gezin, dat op dat moment uit zeven dochters en een zoon bestaat. Aanvankelijk werd het verzoek afgewezen, maar toen er inmiddels negen dochters waren kreeg Kamp alsnog zijn zin. Het kantoor werd, zonder toestemming van de burgemeester, door Marten verplaatst naar het Harlinger Veerhuis, dat ondertussen meer een drank- en bierlokaal was dan veerhuis. Volgens het bevolkingsregister waren hier wel érg veel dienstmeiden werkzaam. Het bezwaar van B & W tegen deze verplaatsing vond Marten ongegrond. Hij kon nu beter dan ooit toezicht houden op boeven en ander duister gespuis dat zich ophield in het voormalige veerhuis, zo gaf hij als reden voor de verplaatsing op.

Duistere praktijken

Regelmatig was Marten het middelpunt van ongeregelheden die het gevolg zijn van onder andere het opleggen van boetes en het confisqueren van drank en goederen ingevolge de drankwet uit 1881. De Vlietsters pikten dit niet en al helemaal niet toen ze er achter kwamen dat Marten de drank en goederen stiekem doorverkocht aan enkele Sneker beurtschippers. Met de komst van zijn vader Bartholomeus Kamp en stiefmoeder Engeltje Leeghof, die bij zijn gezin intrekken, verandert het politiebureau in een verzamelplaats voor louche figuren (merendeels binnenschippers) uit Groningen en Steenwijk. Het gezin telt intussen vijftien dochters en twee zonen. Zo omstreeks 1885 verschijnen in onder andere de politiedossiers en de bevolkingsregisters opmerkelijke aantekeningen. Geen officiële processen-verbaal of registraties, maar notities in de marge.

Daaruit blijkt dat Marten Kamp enkele berispingen krijgt omdat hij zonder toestemming van de burgemeester 'uitstendig' is. Ook wordt hij gegispst voor het feit dat hij zijn zaken niet op de juiste wijze verbaliseert. De oudste dochter Achzanna Sophia komt regelmatig naar Franeker, bevalt van een kind van wie de vader onbekend is en vertrekt kort na de geboorte weer uit Franeker. Dit geldt ook voor Geertruida en Andrieskje die kort na de bevallingen weer naar plaatsen als Den Haag, Amsterdam, Brussel, Antwerpen, Arnhem of Groningen vertrekken. De borelingen blijven bij de grootouders in Franeker. Het heeft er alle schijn van dat op zijn minst een drietal dochters van Kamp onderdeel uitmaken van een prostitutiecircuit. De fysieke weerslag van de daarbij behorende seksuele escapades kunnen we afleiden uit het Franeker bevolkingsregister. Kennelijk is er in die tijd geen echte controle op de juistheid van geboorten bij de afdeling Burgerzaken. Hoe is het anders te verklaren dat Marten Kamp binnen een tijdsbestek van vijftien maanden drie kinderen aangeeft als zijnde zijn eigen kinderen? (Pas tussen 1923 en 1925, wanneer de drie kinderen overlijden, ontdekt men de fraude en volgt er een rectificatie van de officier van justitie uit Rotterdam en Arnhem. GvdH). Als Elisabeth Adriana, een van de kinderen van Achzanne, ziek wordt en de arts Adriaan van Voorthuizen het kind visiteert blijkt bij navraag dat het meisje helemaal niet is aangegeven bij de burgerlijke stand. Grootmoeder Elisabeth vertelt dat het kind in Groningen geboren is in een pand aan de Kleine Peperstraat. De arts wordt argwanend en denkt aan onzedelijk gedrag of hoererij in het gezin. Johannes Bijleveld, inspecteur van politie doet een onderzoek en constateert dat er wel veel mannelijk bezoek is, maar dat er geen 'suspecte handelingen' plaatsvinden.

Huizen van plezier

Na sluiting van het bordeel 't Stuverke' in Harlingen in 1894 komen twee van Kamp's dochters, Jacoba en Barbara werkloos terug in Franeker. Het is hun moeder Elisabeth die samen met Gesina Kamp, een zuster van Marten, het initiatief neemt om in het kantoor van Marten in het Harlinger veerhuis een 'maison de débauche' te beginnen. Door een maas in het Wetboek van Strafrecht, artikel 452, blijkt het

De familie Kamp met vader Martin en zijn vrouw Elisabeth, kleindochter in de wagen en zijn dochter Maria. (Foto's Gemeentearchief Franeker).

mogelijk hier een min of meer een legaal bordeel te vestigen. Zes van de vijftien dochters participeren inmiddels in dit bedrijf, terwijl Geertruida en Andrieskje er een soort reizend bordeel op na houden dat zelfs tot in Brussel nering heeft. Achzanna krijgt door bemiddeling van haar 'verloofde' Douwe Sijbren de Jong een baan in Leeuwarden op het Schavernek, naar wij aannemen in het roemruchte in 1893 geopende bordeel 'Moulin Rouge'. Douwe is verantwoordelijk voor de orde in die gelegenheid, terwijl Bernardus Tjeerds Roelofzen met zijn vrouw Elisabeth de zaken in het veerhuis regelen. Binnen een jaar zijn het Harlinger veerhuis en de koemelkerij eigendom van Elisabeth en Gesina. Maar in maart 1895 ontstaan problemen door de komst van een groep mensen die zich de 'Middernachtzendingen' noemen. Een groepering die zich onder het motto 'werken des lichts tegenover werken der duisternis' bezighoudt met onder andere de strijd tegen het malthusianisme (het streven naar beperking van het kindertal onder andere door middel van seksuele voorlichting, de Neo-Malthusiaanse Bond

was de voorloper van de NVSH, red.) en onzedelijk gedrag. De zendingen vragen verlof om met burgemeester Wiardus Willem Wichers Wierdsma te spreken over de verordening tegen de openbare huizen van ontucht. Ze hadden van de heer Huizinga, geneeskundig inspecteur van Friesland, gehoord dat deze verordening niet in de gemeente Franeker werd toegepast omdat er in deze stad geen bordelen waren. Blijkbaar waren de zendingen niet overtuigd want een zekere Gerrit Jacob Lovink, inspecteur van politie te Amersfoort, had hen verteld dat er in een buurschap bij Franeker, het Vliet genaamd wel degelijk 'suspecte huizen' waren. Of Wichers Wierdsma stappen heeft ondernomen is niet beschreven, wel dat een bezoek van de zendingen aan het Vliet uitliep op een handgemeen waarbij de politie moest ingrijpen. Wegens verstoring van de openbare orde - de groep versperde de doorgang op de Vlietsterbrug en wierp schotschriften naar passerende schepen - liet Marten Kamp de zendingen opsluiten in de cel onder het stadhuis. Op last van de burgemeester werden zij korte tijd later weer vrijgela-

ten en naar het Sneker veer gebracht. Dit op eigen verzoek omdat 'Leeuwarden hunne zeer vijandig en delinquent behandelde en aldaar den duivel in het regeer was gezeeten.' Na een hardhandige confrontatie op het Leeuwarder Schavernek tussen de knokploeg van Moulin Rouge en de middernachtzendingen hadden zowel de rechter als de Leeuwarder gemeenteraad de laatstgenoemden immers als veroorzakers van de klop-partij aangemerkt.

Verdwenen stukken

Vervolgens doet zich een aantal zeer merkwaardige zaken voor. Er zijn bijna geen aantekeningen meer in het archief te vinden die betrekking hebben op de zaak Kamp. Politierregisters waarin de processen-verbaal uit die jaren werden opgetekend zijn verdwenen. Uit de wel aanwezige jaargangen zijn pagina's gescheurd. In februari 1898 wordt in de klapper op de ingekomen stukken vermeld dat een rapport van de eerder genoemde Gerrit Jacob Lovink, inspecteur van politie met vergaande bevoegdheid in het gehele koninkrijk, is ontvangen. Hij heeft met behulp van de arts Adriaan van Voorthuizen een onderzoek ingesteld naar verdachte zaken op en rond het voormalige veerhuis op het Vliet. Lovink en Van Voorthuizen wonen in hetzelfde huis aan de Voorstraat. Het rapport, dat is opgesteld door de kantoorclerk Jan Sinninghe Damsté, is spoorloos. Lovink was belast met het opsporen en rapporteren van socialisten en betrokken bij het Waagstraatroer in Franeker in december 1892 (waarover Wildeboer elders in dit nummer, red.), waar Marten Kamp eveneens bij betrokken was, en bij de onlusten in café De Harmonie, de zaak Hoogerhuis en het Walhalla op de Schilbanken, met Domela Nieuwenhuis en Pieter Jelles Troelstra als regelmatige sprekers. Mogelijk is het beloken toezicht van de autoriteiten op de socialisten en hun sympathisanten een van de redenen waarom de politiedossiers uit die tijd verdwenen zijn en er pagina's zijn uitgescheurd. Maar daartegen pleit dat ook uit de dossiers van 1900 en 1901, in de tijd dat Marten Kamp plotseling zijn functie als politie-inspecteur neerlegde, pagina's zijn verwijderd. Het is bovendien opmerkelijk dat de een na de andere dochter van Kamp uit Franeker vertrok. Gesina Kamp verhuisde met een viertal doch-

ters van haar broer Marten naar Den Helder. Uiteindelijk blijven slechts drie dochters in Franeker wonen.

Belastering

In maart 1898 wordt Gerrit Lovink officieel aangesteld als politie-inspecteur te Franeker maar hij vertrekt in gevolge een onderzoek op 1 juli 1898 naar Rotterdam. Dit is des te opvallender omdat twee weken eerder de oudste dochter van Marten Kamp, Achzanna Sophia ook al naar Rotterdam was vertrokken. In september van dat jaar worden het veerhuis en de koestal verkocht, waarna het veerhuis direct verbouwd wordt tot allemanshuis. Pas op 28 april 1901 komt Lovink vanuit Amersfoort weer in Franeker. Hij is nog steeds werkzaam als politie-inspecteur en meldt zich op de marechaussee kazerne. Met ingang van 1 mei 1901 legt Marten Kamp zijn functie als politie-inspecteur neer, waarna hij door Gerrit Lovink wordt opgevolgd. Per direct verhuist het gezin Kamp van het politiebureau naar een nieuw huis in de Spaarbankstraat. Marten krijgt de functie van griffieklerk. Acht maanden later verhuist het gezin naar een riant woonhuis op de Zuiderkade door bemiddeling van J.Ypey graanhandelaar en familie van de voormalig procureur-generaal van het gerechtshof te Leeuwarden (zie zaak Anne Bijlsma) en Emalia Fontein, eigenares van dit fraaie huis. Maria, een van de onwettige kinderen van Achzanna, krijgt een baan als onderwijzeres in Amsterdam. Vanuit Den Helder stuurt Gesina Kamp in 1902 drie onwettige kinderen, geboren in Den Helder, naar Franeker. Op 23 september 1902 arresteert Lovink schippersknecht Jan Haitsma, en brengt hem over naar het gevang in Leeuwarden. Hem werd ten laste gelegd dat hij voor de deur van Marten Kamp een misthoorn had laten loeien en 'aan personen ter plaatse stilhoudens onnozele praatjes verteld over die duivelse agent met zijn broedende familie en verdere onzinnige belastering gesproken.'

Doofpot

In mei 1906 wordt het gezin Kamp opnieuw uitgebreid, ditmaal dankzij de komst van zoon Bartholomeus. Deze wordt vergezeld door zijn vrouw freule Geertruida Minerva van Overvest geboren op 27 maart 1874 te Batavia, en hun twee kinderen die ook te Batavia geboren waren.

Bartholomeus was officier van justitie in Batavia. In Franeker werd hij werd belast met een onderzoek naar 'malversaties plaatsgevonden hebbende op en rond het Vliet' als ook naar het functioneren van de politie. Buiten een aantal politieverordeningen en het op zijn verzoek overplaatsen van Lovink naar Sneek op 13 april 1907, is er niets van zijn hand terug te vinden in het Franeker gemeentearchief. Sterker nog, Bartholomeus en zijn gezin 'verdwijnen' spoorloos. Er is geen gezinskaart te vinden noch enige aantekening waarheen ze zijn vertrokken, terwijl er in het bevolkingsregister wel een gezinskaart is aangelegd. Met blauw potlood is in de marge van het bevolkingsregister een moeilijk leesbare aantekening gemaakt die duidt in de richting van een stiekem vertrek. Ook staat Bartholomeus in het kadasterboek van 1910/11 vermeld als hoofdbewoner omdat zijn vader Marten op 1 november 1910 overleden was. Moeder Maria Elisabeth Kasper verhuist op 12 december 1917 van de Zuiderkade 40 naar Zuiderkade 30. Hier woont ze in bij haar dochter Catharina. De drie onwettige kinderen uit Den Helder zijn in 1913 door Maria Elisabeth naar Vlissingen gestuurd. Maria Elisabeth overlijdt op 29 juli 1920. Meer dan in beide voorgaande casussen heeft het er alle schijn van dat Marten Kamp en de zijnen zich aan wijdvertakte en onoorbare praktijken schuldig maakten. Zaken kortom die het daglicht maar moeilijk konden verdragen en derhalve door de autoriteiten, waaronder zijn zoon de oud officier van justitie Bartholomeus, maar het liefst in de doofpot werden gestopt, wellicht onder meer door het verwijderen van onthullende politieverslagen.

Gerard van der Heide is stadshistoricus te Franeker

Agenda

Ryksargyf yn Fryslân, Boterhoek 3, Leeuwarden. Tel.: 058-2127103. Open: di t/m vr 9-17

t/m 1 februari 2002
Hoogtepunten van de Friese Cartografie
- In november verscheen van de hand van P.J. de Rijke het boek *Hoogtepunten van de Friese Cartografie*, een bloemlezing uit de kaartencollecties van onder andere het Fries Museum en het Ryksargyf. In aansluiting op deze publicatie verzorgt het Ryksargyf voor deze gelegenheid een tentoonstelling waarin de fraaiste kaarten uit het boek in origineel zijn opgenomen. De toegang is gratis. Voor meer informatie kunt u bellen met het Ryksargyf.

ANJUM

Anjumer Molen "De Eendracht", Mounebuorren 18. Tel.: 0519-321926. Open: ma 13-17, di t/m za 10-17. Van 1 november t/m 31 maart: alleen op zaterdag open

t/m december
Kunst en Vliegwerk
- Expositie van luchtfoto's van de Stichting Anjumer Molen (SAM)

Doorlopend
Zes zolders kijkgenot
- Vaste exposities, zoals een foto-expo van molens in Friesland en Dongeradeel, molenmodellen, kunst uit zee, molenaars-gereedschap en boerenspul, raderwerk (spoorwielen rondsels), aandrijving en een prachtig uitzicht.

DOKKUM

Natuurmuseum Dokkum, Kleine Oosterstraat 12. Tel.: 0519-297318. Open: ma t/m vr 10-12, 13-17

Doorlopend
Gluren mag
- Deze vaste expositie in de grootste overdekte kijkhut van Nederland geeft de bezoeker een beeld van de natuur in Noord-Oost Friesland. U kunt hier bijvoorbeeld gluren naar dieren in hun eigen omgeving zoals 'Op het Wad' en 'In het Lauwersmeer' en prachtige diorama

DRACHTEN

Museum Smallerland, Museumplein 2. Tel.: 0512-515647. Open di t/m za 11-17, zo 13-17

t/m 27 januari 2002
Bloeme van Bon
- In het juniorenkabinet is een nieuwe tentoonstelling te zien met het werk van Bloeme van Bon uit Gorredijk. Bloeme is twaalf jaar en helemaal bezeten van teke-

Bloeme van Bon, 12 jaar – De asbak

nen. Dat zij later naar de kunstacademie wil is niet vreemd. In een eerste oogopslag valt al op hoe graag zij het potlood, een balpen of stift hanteert. De productie is zeker voor haar leeftijd erg groot. De gedetailleerde tekeningen zijn van hoge kwaliteit en hebben eveneens iets te zeggen. De verhaaltjes van de cartoons bedenkt zij zelf en doen denken aan de sfeer en inhoud van Peter Verstraten. De plots van de cartoons komen zeer volwassen over en daar zal menig strip-tekenaar wel jaloers op kunnen zijn. De argeloze toeschouwer zal zich zeker betrappen op de gedachte dat zij dergelijk werk heeft gekopieerd. De tekeningen doen een rijk innerlijk leven vermoeden en niet veel lijkt er aan haar voorbij te gaan. Een ander opvallend aspect is dat Bloeme in haar tekeningen nogal eens zware onderwerpen behandelt die je van een meisje op haar leeftijd niet verwacht. De wereld van de volwassene dringt uiteraard ook haar wereld binnen. Ze tekent 'gewoon' situaties die ze ziet op TV. Als in huize Bon de tv aan staat, tekent zij daar een momentopname uit. De scène vult zij helemaal zelf in met daarbij ook nog heel veel kleine details. Naast haar tekenhobby is streetdance en toneelspelen een favoriet tijdverdrijf. Vooral deze laatste interesse zien wij terug in haar werk in de vorm van 'rechtszaken'. Vandaar dat wij series kunnen herkennen als de politierie Flikken en de historische serie Wilhelmina. Het werk van Bloeme is voornamelijk zwart/wit uitgevoerd; simpelweg omdat zoals zij zegt: "te weinig tijd heeft om alles in te kleuren". Ze heeft ter gelegenheid van pake's verjaardag zelfs een heel stripalbum gemaakt. Hieruit is een pagina te zien.

t/m 27 januari 2002

Vrouwbeeld

- De tentoonstelling in de voormalige kapel van het museum is het resultaat van twee jaar samenwerking rond het thema 'vrouw' door de schilderes Geesje du Marchie van Voorthuysen en beeldhouwster Natasja Benink. Beiden werken figuratief. De samenwerking heeft twaalf werken opgeleverd: zes beelden en zes schilderijen. De kunstenaressen gebruikten elkaar als model. In het project zijn zes thema's verbeeld: verkrachting, eisprong, prostitutie, Maria, de stervende slavin en de vrijheid leidt het volk. De laatste twee zijn afkomstig uit de kunstgeschiedenis en hebben een relatie met het werk van Michelangelo en Delacroix.

GORREDIJK

Stichting Streekmuseum Opsterlân,

Hoofdstraat 59. Tel.: 0513-462930.

Open: di t/m vr 9-17, za 13-16

Verveningszaal

In deze zaal staat een maquette opgesteld die de verwerking van een vervening heel duidelijk uitbeeldt. Aan de hand van kaarten, foto's diverse turfsoorten, enkele gebruiksvoorwerpen en een nagemaakt veenhuisje krijgt de bezoeker een goed beeld van het leven in de turfstekerij.

Hein van Vlietzaal

Een unieke verzameling stenen is door de in 1956 overleden amateurgeoloog en -archeoloog Hein van der Vliet nagelaten, zoals de eerste authentieke vuistbijlonden in Nederland, vijf panelen over het gebruik van de artefacten. Op een wandkaart van Europa worden de plaatsen van herkomst van de uitgestalde verzameling aangegeven.

Voorts wordt aandacht gegeven aan de voormalige Joodse gemeente, de socialistische beweging en de P.W. Jansensichting in Gorredijk.

JOURE

Museum Joure, Geelgieterstraat 1-11.

Tel. 0513-412283.

Open: ma-vr 10-17, za-ma 14-17

Het Open Huis van het vernieuwde museumcomplex op 17 en 18 november jl. was een groot succes. Ongeveer 5000 bezoekers kwamen het vernieuwde museumcomplex, een centrum van Cultuur, bekijken. Publiekstreffers waren het nieuwe Entreegebouw en het gerenoveerde Pand 99, het statige herenhuizen bedrijfspan van de nazaten van Douwe Egberts. Ook de demonstraties op het industrieel ambachtelijk museumcomplex zijn druk bezocht. Op de grafische afdeling waren demonstraties zetten en

Museum Joure is na een ingrijpende renovatie weer voor het publiek geopend.

drukken te zien. Er werden posters met 'âlde Fryske sizwizen' gedrukt en verkocht. Ook het beruchte roddelkrantje van Tipson vond gretig aftrek. Speciaal voor de kinderen werd op de Bakkerijafdeling pepernoten en speculaas gebakken. De maquettes en tekeningen van kinderen, in het kader van het basisschoolproject 'Mijn dorp of wijk in 2051', trokken grote belangstelling. Liefhebbers van de Friese kunst konden hun hart ophalen bij het bekijken van werk van de bekende Friese landschapsschilders als Abe Gerlisma, Klaas Koopmans, Jentje Popma, Jan Murk de Vries en Meinte Walta.

KORNWERDERZAND

Kazemattenmuseum Kornwerderzand.

Tel.: 058-2664865

Doorlopend

Het leven van de soldaat

- Zeven kazematten zijn heringericht in de stijl van de meidagen van 1940. Achter betonnen muren van drie meter dik ziet u hoe het leven van de soldaten op Kornwerderzand was.

LEEUWARDEN

Fries Museum, Turfmarkt 11.

Tel.: 058-2123001.

Open: di t/m zo, 2e paasdag 11-17

t/m 6 januari 2002

Jan Mankes (1889-1920)

- Jan Mankes schilderde 'Zelfportret met uil' (1911) gedurende zijn verblijf in Friesland. Het werk, een sleutelstuk uit het oeuvre van Mankes, is hét beeld en één van de blikvangers van de tentoonstelling. De expositie, die is overgenomen van het Historisch Museum Arnhem, toont een selectie van schilderijen en prenten van de kunstenaar, die zich in zijn korte maar productieve leven altijd sterk verbonden heeft gevoeld met het Friese platteland. Als aan-

vulling op de expositie in Arnhem presenteert het Fries Museum een aantal extra werken, afkomstig uit particulier bezit en van het Frisia Museum in Spanbroek. Centraal in de tentoonstelling van Mankes staat de voormalige collectie Van Beuningen-Eschauzier, bestaande uit stillevens, landschappen en enkele portretten, die de gemeentemusea Arnhem in 1972 hebben verworven. Ook de Mankes-collectie van het Fries Museum is in de tentoonstelling opgenomen, met onder meer de recent verworven aanwinst van het museum 'Portret van Annie Mankes-Zernike' (1916), de eerste vrouwelijke dominee in Nederland en echtgenote van Mankes. Dit portret is een langdurig bruikleen van de Ottema-Kingma Stichting aan het Fries Museum. Ook het werk 'Oude geit' uit 1912, een werk dat het Fries Museum in langdurig bruikleen heeft van het Gemeentemuseum Den Haag, is in de tentoonstelling opgenomen.

t/m 6 januari 2002

Septemberlicht

- Amsterdam, Cottbus (Duitsland) en Valderobres (Spanje) hebben op het eerste gezicht geen enkele relatie met elkaar. Voor kunstenaar Koen Vermeule (1965) ligt dat anders. Hij heeft in deze drie plaatsen gewerkt. In Amsterdam-West schilderde hij speelplaatsen, in Cottbus en Valderobres vormde het landschap zijn onderwerp. Vermeule heeft de tentoonstelling de titel 'Septemberlicht' meegegeven, omdat juist licht een belangrijke rol in zijn werk speelt. De laagstaande zon zorgt voor lange schaduwen en geeft een soort onwerkelijk, theatraal licht. Daarnaast is Vermeule gefascineerd door het alom en altijd aanwezige harde licht in Spanje. Het resultaat van die fascinatie voor het licht is te zien op schilderijen van stadspleinen in Amsterdam en landschappen in Spanje.

t/m 6 januari 2002

Voor Rento

- Met deze tentoonstelling 'Voor Rento' viert het Fries Museum de aanwinst van de unieke collectie moderne grafiek van steendrukker Rento Bratinga uit Amsterdam. Deze tentoonstelling is samengesteld uit meer dan 2000 litho's en hout- en zeefdrukken, welke in maart dit jaar naar Leeuwarden zijn gekomen. In de collectie is een ontwikkeling te zien van de Nederlandse grafiek van het laatste kwart van de vorige eeuw. De Steendrukkerij van Rento Bratinga bestaat dit jaar 25 jaar. In die achterliggende periode heeft hij van elke in zijn Steendrukkerij gedrukte prent steeds een exemplaar apart gelegd, vaak door verschillende kunstenaars voorzien van het opschrift 'voor Rento'. Met deze verzameling die deel uitmaakt van de al eerder verworven collectie Knecht-Drenth – in totaal meer dan 6500 bladen moderne grafiek – neemt het Fries Museum in Nederland op het gebied van grafiek een vooraanstaande plaats in.

t/m 13 januari 2002

Illustraties van Wouter van Riessen

- In het museumcafé wordt een selectie van illustraties van Wouter van Riessen tentoongesteld, die eerder onder andere in De Volkskrant zijn verschenen.

t/m 24 februari 2002

Ouborg en Indië

- Met het winnen van de Jacob Marisprijs voor de Tekenkunst in 1950 werd Pieter Ouborg (1893-1956) als vanzelfsprekend geschaard bij de kleine groep van voorvechters voor de moderne kunst in Nederland. Zijn werk wordt ook nu nog meestal in dat licht gezien. Ouborgs vroege 'Indische' werk en de verwijzingen naar het verblijf in Indië in zijn latere werk zijn evenwel onderbelicht gebleven. De tentoonstelling toont werken uit de periode dat Ouborg in Indië verbleef, en ook het latere werk waarin verwijzingen naar het verblijf in Nederlands-Indië te herkennen zijn. Er zijn bruiklenen van diverse Nederlandse musea en verschillende particuliere verzamelaars.

Pieter Ouborg – *Huisjes aan het water*.
Ongedateerd, inkt op papier

Verzetsmuseum

t/m 17 februari

You can not frame....freedom

- De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in de moderne beeldende kunst is een van de verzamelgebieden van het Verzetsmuseum. Er is inmiddels een aardige collectie aangelegd, omvangrijk genoeg voor een tussentijds overzicht. Al tijdens de oorlog verwerkten kunstenaars oorlogservaringen in hun werk. In de collectie van het museum is een werk opgenomen dat tijdens gevangenschap in Kamp Vught is gemaakt. Maar na de bevrijding begon de verwerking van de oorlog in de kunst pas goed op gang te komen. De grote stroom literatuur, muziek, film en beelden de kunst die dat heeft opgeleverd is nog steeds niet tot stilstand gekomen. De meeste kunstwerken zijn geschonken, enkele aangekocht en in een aantal gevallen in opdracht van of in samenwerking met het museum tot stand gekomen. De collectie is van uiteenlopende kwaliteit, van internationaal bekende kunstenaars als Armando tot anonieme amateurs, en omvat schilderijen, foto's, textielwerken, installaties en werken op papier.

Museum Het Prinsessehof, Grote Kerkstraat 11. Tel.: 058-2127438. Open: di t/m zo 11-17

t/m 6 januari 2002

Earthling candyman

- De keramist Nick Renshaw heeft in het Europees Keramisch Werkcentrum in Den Bosch een grote beeldengroep gemaakt, die uit menselijke figuren bestaat. Manshoge beelden die door middel van de coiling-techniek zijn opgebouwd: hol van binnen en in één geheel gebakken. Zijn candymen zijn met glazuren in fijngevoelige en zoetige tinten als zachtroze, geel en lichtblauw bedekt.

t/m 3 februari 2002

Kostbare voorwerpen

- Een negentennial chinoiserieën, moderne voorwerpen met een duidelijk Chinese inspiratiebron, worden in samenhang met het oude Chinese porselein in het museum geëxposeerd. Hedendaags kunstenaar Harmen Brethouwer gebruikt in deze serie chinoiserieën verschillende materialen en technieken, zoals zilver, parelmoer, celadon en ivoor.

NIJ BEETS

Openlucht laagveenderij museum It Damshûs, Domela Nieuwenhuisweg 49.

Tel.: 0512-461599.

Open: di-za 13.30-16.30, in juli/augustus ook zo 13.30-16.30 en Sudergemaal, De Ripen 3. Tel.: 0512-461292.

Open: vr-za 13.30-16.30, in juli/augustus ook zo 13.30-16.30

Doorlopend

Fototentoonstelling

- Expositie van foto's van de schooljeugd van de O.L.School te Nij Beets van 1920-1940. Er is tevens mogelijkheid om groepsfoto's na te bestellen

SURHUISTERVEEN

Spaar- en Voorschotbank, Jaco Binneslaan 9a. Tel. 0512-369999. Open: di t/m vrij 14-17

Betalen met papier

- De tijd die onze joetjes, geeltjes, zonnebloemen, meiers, vuurtorens en rooie rugen nog scheidt van de versnipperaar of de verbrandingsoven kan al in dagen geteld worden. Reden genoeg om voor dit naderende afscheid aandacht te schenken aan de geschiedenis van het Nederlandse papiergeld. Op verzoek van het MPK is door de firma De Ruiter uit Klaaswaal een overzicht samengesteld van de Nederlandse munt- en bankbiljetten. Die geschiedenis begint met de oprichting van de Nederlandsche Bank door ons koopman/koning Willem I in 1814. De tentoongestelde biljetten geven een goed beeld van de wijze waarop gedurende bijna 200 jaar tegen papier als betaalmiddel werd aangekeken en op welke wijze daaraan vorm is gegeven. De biljetten laten ook goed zien wat in de loop van de tijd belangrijk of mooi werd gevonden. Het is zelfs mogelijk bepaalde stromingen in de kunst

te volgen. De tentoonstelling toont duidelijk wat (bijna) is geweest. Ter vergelijking zijn ook natuurgetrouwe replica's te zien van de toekomstige eurobiljetten.

Oud, maar nog steeds een stuk

- Onder de verzamelnaam 'oude fondsen' worden aandelen en obligaties samengevat die vooral met het opkomen van de industrialisatie werden uitgegeven om een bepaalde onderneming van kapitaal te voorzien. Ontstaan van deze sentimenten zijn aandelen niets anders dan een 'geschreven of gedrukt bewijs van deelname in het kapitaal van een onderneming'. Wanneer de uitgever van de waardepapieren zijn verplichtingen ten opzichte van de aandeel- of obligatiehouders om een of andere reden niet meer kan nakomen, verdwijnen deze uit de beursnotering. De gekoesterde waardepapieren zijn dan opeens niets meer waard. Men zou verwachten dat dergelijke waardeloos geworden papieren in de papierversnipperaars zouden belanden, maar dat is vaak niet het geval. Voor velen vertegenwoordigen die oude waardepapieren toch nog steeds in zekere mate een gekoesterde maar verloren droom en die wordt niet zomaar weggegooid. Bovendien hebben veel oude waardepapieren door hun fraaie en smaakvolle uitvoering een zekere uitstraling die menig exemplaar van de ondergang zal hebben gered. Dat is ook de reden dat 'oude fondsen' een gewild verzamelobject is geworden voor een nog steeds groeiende groep verzamelaars.

Tot 1 januari 2002

De komst van de EURO

- Ondanks alle discussie nadert de invoering van de EURO in een razendsnel tempo. De vraag hoe de nieuwe munten en bankbiljetten er uit gaan zien dringt zich op en steeds vaker houden de (veronderstelde) gevolgen van de eenheidsmunt de gemoederen bezig. Een goede reden voor het Munt en Penningkabinet dit onderwerp een ducht onder de loep te nemen.

SWICHUM

Nicolaes Tsjerke, Ayttdyk 3.

Tel.: 058-2552635.

Open: ma/wo 9-11.30, di 14-17, zo 10-18

Doorlopend

De uitvaart in al haar aspecten

- Weinig mensen zijn op de hoogte van de vele nieuwe mogelijkheden omtrent de uitvaart. De Stichting Uitvaart-Informatie Friesland biedt door middel van voortdurend wisselende tentoonstellingen zoveel mogelijk informatie. Daarnaast is het kerkje uiteraard ook te bezichtigen

TERSCHELLING

Gemeentemuseum 't Behouden Huys,

Commandeurstraat 30-32. Tel.: 0562-442389.

Open: ma t/m vr 10-17, za/zo 13-17

Doorlopend

Terstelling bij kaarslicht

- Het eilandleven in de negentiende eeuw

Verschijningsdata Fryslân in 2002:

nr. 1	maart	kopy inleveren voor 1 februari
nr. 2	juni	kopy inleveren voor 1 mei
nr. 3	oktober	kopy inleveren voor 1 september
nr. 4	december	kopy inleveren voor 1 november

Redactieadres:

Postbus 6091, 8902 HB Leeuwarden.

Telefoon/fax 058-2665309.

E-mail: varenus@planet.nl

Kopy, bij voorkeur op diskette of via e-mail sturen naar het redactieadres.

Advertentietarieven:

Hele pagina	f 750,-	€ 340,-
Halve pagina	f 450,-	€ 205,-
Kwart pagina	f 275,-	€ 125,-
Achtste pagina	f 175,-	€ 80,-

Advertenties sturen naar het redactieadres:

Postbus 6091, 8902 HB Leeuwarden.

VLIELAND

Museum Tromp's Huys, Dorpsstraat 99.

Tel.: 0562-451600.

Open: di t/m vr 11-17, za 14-17

tot 6 april 2002

Gasten schilderen Vlieland

- Werk van niet-professionele kunstenaars met Vlieland als motief. Aan de tentoonstelling is een publieksprijs verbonden.

Doorlopend

A.W. Kort, potloodtekeningen van Vlieland 1946-1959

- De in Haarlem geboren en getogen Arnold Willem Kort heeft zo lang in Groningen gewoond en gewerkt dat hij als Groings kunstenaar mag worden beschouwd. In 1908 werd hij leraar aan MINERVA. Hij gaf les in verschillende vakken als decoratief tekenen, batikken, lithograferen, houtsnijden en glasschilderen. In zijn spaarzame vrije tijd tekende en schilderde Kort. In het begin voornamelijk bloemen en planten, later ook landschappen. Kort verbleef na zijn pensionering regelmatig op Vlieland. Een selectie uit de werken die hij toen maakte zijn nu tentoongesteld

Doorlopend

Tentoonstelling van werk van zeeschilderes Betsy Akersloot-Berg

De Uiterdon, Boslaan 1

tot 1 april 2002

Op Vlieland

- Expositie van werk van Frida Holleman (1908-1999). De tentoongestelde aquarellen vormen het resultaat van het hartstochtelijk kijken en de ijver die Holleman eigen was.

De Noordwester, Vlielands Centrum voor Informatie en documentatie, Dorpsstraat 150. Tel.: 0562-451700

Doorlopend

Schatten uit de Noordzee

- Wrakvondstenzolder: vondsten van de bodem van de Noordzee vanaf eind 1800 tot 1996.

WERGEA

Museum 'It ald slot', Ald Slotwei 3-5.

Open: wo-zo 14-17

Stijlkamers

- In de in zeventiende, achttiende en negentiende eeuwse stijl ingerichte kamers vinden wisselende exposities plaats van schilderingen, chamotte beeldjes, Afke's tiental etc.

